

KOVID-19 SALGININDA DİNİN TOPLUMSAL GÖRÜNÜRLÜKLERİ: EKLEKTİK SEKÜLERLEŞME YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRME

SOCIAL VISIBILITY OF RELIGION IN THE KOVID-19 EPIDEMIC: AN EVALUATION
IN THE FRAMEWORK OF ECLECTIC SECULARIZATION APPROACH

AYŞE ŞALLI

DR. ÖÖR. ÜYESİ, KARABÜK ÜNİVERSİTESİ

DİN SOSYOLOJİSİ ANABİLİM DALI

ASSIST. PROF., KARABUK UNIVERSITY, FACULTY OF ISLAMIC SCIENCES

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY OF RELIGION

KARABUK/TURKEY

aysesalli@gmail.com

 <http://orcid.org/0000-0001-9778-9383>

 <http://dx.doi.org/10.46353/k7auifd.1175408>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

14 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi / Accepted

20 Aralık / December 2022

Yayın Tarihi / Published

Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season

Aralık / December

Atıf / Cite as

Şalli, Ayşe, "Kovid-19 Salgınında Dinin Toplumsal Görünürlükleri: Eklektik Sekülerleşme Yaklaşımı Çerçevesinde Bir Değerlendirme [Social Visibility of Religion in the Kovid-19 Epidemic: an Evaluation in the Framework of Eclectic Secularization Approach]". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of the Faculty of Theology 9/2 (Aralık/December 2022): 587-620.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Published by Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi - Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Kilis, 79000 Turkey.

ilahiyatdergisi@kilis.edu.tr

KOVİD-19 SALGININDA DİNİN TOPLUMSAL GÖRÜNÜRLÜKLERİ: EKLEKTİK SEKÜLERLEŞME YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDE BİR DEĞERLENDİRME*

Öz

Din, birey ve toplum arasındaki kadim ilişki en şiddetli kırılmayı, Avrupa ve Kuzey Amerika'daki 'modernleşme' sürecinde ve bu süreci 'din' bağlamında anlamlandırma çabalarında yaşamıştır. Bu çalışmada bu kırılmaya vurgunun en belirgin ifadesi olan 'sekülerleşme' söyleminin 'modern toplumda din' sorunsalından hareketle 'Kovid-19 sürecinde din' sorunsalına odaklanılmıştır. Bu çerçevede çalışmanın konusu Kovid-19 sürecinde 'din' olgusunun görünürlük kazanma biçimlerinin 'eklektik' sekülerleşme yaklaşımının parametreleri üzerinden okunmasıdır. Tıbbi çözüm arayışlarının hâkim olduğu Kovid-19 salgın sürecinde 'din', yerel ve küresel yansımalarıyla gündemin belirgin unsurlarından biri olmuştur. Bu süreçte 'din', salgın tedbirleri, tedavi süreci, kurumsal ve bireysel uygulamalar ile anlamlandırmalar vb. biçiminde sosyal gerçeklikte görünürlük kazanmıştır. Bu çerçevede çalışma, Kovid-19 sürecinde 'din'in görünürlük kazandığı noktaları tespit ederek salgın sürecinde sekülerleşme ile din arasındaki ilişkiyi 'eklektik' paradigmanın parametreleriyle tasvir etmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda çalışmanın kapsamı, 'eklektik' yaklaşımın öncü isimlerinin sekülerleşme-din ilişkisine dair söylemlerinin irdelenmesinden, Kovid-19'un etkileri ve yansımalarının yoğun olduğu dönemde belirli temalar ekseninde 'din'in görünürlüklerinin tespit edilmesinden, 'Kovid-19 salgını-din ilişkisi' çerçevesinde ortaya çıkan uygulama, anlamlandırma ve sosyal ilişki formlarının 'eklektik' paradigmanın argümanlarının dikkate alınarak okunmasından ibarettir. Bu boyutuyla çalışma 'klasik' ve 'yeni' sekülerleşme paradigmalarının bir tür eleştirisini de içermektedir. Ayrıca kullanılan 'din' kavramının 'ilahî dinler'le sınırlandırılmaması ve 'doğüstü'ne yapılan vurguyu da içermesi çalışmanın kapsamı açısından dikkate değerdir. Çalışma nicel ve nitel araştırma yöntemlerinin birlikte kullanıldığı bir tür 'karma' araştırma örneğidir. Verilerin toplanmasında dokümantasyon tekniği, analizinde 'betimsel analiz' ve 'içerik analizi' yöntemlerine başvurulmuştur. Veri kaynağı olarak ise ilgili literatür, salgının yoğun olarak yaşandığı dönemin yansımalarının gözlemlenebildiği, birbirinden bağımsız olarak yapılmış olan araştırmalar, dijital ortamdaki çeşitli gazete ve haber siteleri kullanılmıştır. Araştırmalara ve haberlere konu olan ülkeler, katılımcıların yaş, eğitim, cinsiyet, medeni durum vb. değişkenleri, haber örneklerinin kaynağına ilişkin sınırlandırmalar veri kaynaklarının seçiminde belirleyici olmamıştır. Çalışma analiz materyali, kullanılan literatür ile araştırma örneklerinden alınan veriler, haber örnekleri ve dinin sosyal görünürlüklerinin tespitinde esas alınan temalarla sınırlıdır. Verilerin seçiminde ise 'Kovid-19 sürecinde dinin yansımaları'na ışık tutucu nitelikte olmaları dikkate alınmıştır. Böylelikle dinin, Kovid-19 sürecinde belirginleşen görünürlük biçimleri tasvir edilmiştir. Tasvirlere konu dini görünürlük biçimleri; dini kurumların uygulamaları, dua ritüelleri, salgını anlamlandırma, salgından korunma, salgının etkileriyle başa çıkma ve artıp artmadığı bağlamında salgın sürecinde dine yönelim temaları çerçevesindeki tespitlere dayanmaktadır. Elde edilen görünürlükler; toplumda dini ve seküler unsurların bir arada ve etkileşim halinde olduklarını, bu etkileşimlerin her toplumda yeni örüntüler ve formlar meydana getirdiğini vurgulayan 'eklektik' paradigmanın sekülerleşme-din ilişkisi argümanları kapsamında analiz edilmektedir. Böylece Kovid-19 sürecinde seküler ile dinî unsurlar arasındaki ilişkinin ortaya çıkardığı pratikler ve anlamlandırma formları tasvir edilmektedir. Çalışma, Kovid-19

* 'Sekülerleşme Tartışmaları Bağlamında Kovid-19 Süreci ve Din' başlığı ile Aralık 2020'de gerçekleştirilen II. Uluslararası Din Sosyolojisi Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

salgınının etkilerinin yoğun olarak yaşandığı süreçte dinin görünürlüklerine, ortaya çıkan çeşitli pratikler ve anlamlandırma biçimlerine ilişkin detaylı tasvirler içermesi bakımından önemlidir. Özellikle bu tasvirlerin, 'eklektik' paradigma argümanları çerçevesinde sekülerleşme-din ilişkisi odaklı bir okumaya tabi tutulması din sosyolojisi disiplini açısından dikkate değerdir. Böylece sekülerleşme tartışmalarının gündemdeki yerini koruduğu günümüzde, Kovid-19 sürecinin yansımaları çerçevesinde toplumda 'din' olgusunun mevcut durumu ve geleceği hakkındaki tartışmalara katkı sağlamaktadır. Çalışma sonucunda Kovid-19 sürecinde hem kurumsal hem de bireysel boyutuyla dinin, seküler olanla ve ortaya çıkan sosyo-kültürel, sosyopsikolojik, ekonomik vb. yeni şartlarla etkileşim içerisinde eş zamanlı birlikteliği tespit edilmiştir. Böylece dinin gerilemediği, bir takım değişim, dönüşüm, ritüeller ve uygulamalarla sürecin bir parçası haline geldiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu süreçte sadece ilahi dinlerin değil, 'dinimsi yapılar' ve 'halk inançları' biçimindeki 'doğüstü'ne dair görünürlüklerin de 'seküler' unsurlarla birlikte ve etkileşim halinde olduğu görülmüştür. Bu durum söz konusu bulguların 'eklektik sekülerleşme' yaklaşımının argümanlarıyla örtüştüğünü göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Kovid-19, Dinî Hayat, Sekülerleşme, Sosyal Değişme.

SOCIAL VISIBILITY OF RELIGION IN THE KOVID-19 EPIDEMIC: AN EVALUATION IN THE FRAMEWORK OF ECLECTIC SECULARIZATION APPROACH**

Abstract

The deep-rooted relationship between religion, the individual, and society has experienced the most severe break in the 'modernization' process in Europe and North America and in the efforts to make sense of this process in the context of 'religion'. This situation was embodied in the form of secularization debates in the sociology of religion. This study focuses on the problematic of 'religion in the process of Covid-19'. The subject of the study is to read how the phenomenon of "religion" gains visibility in the Covid-19 process through the parameters of the "eclectic" secularization approach. In the Covid-19 epidemic process, which is dominated by the search for medical solutions, "religion" has become one of the prominent elements of the agenda with its local and global reflections. In this process, 'religion' gained visibility in social reality in the form of epidemic measures, treatment process, institutional and individual practices and interpretations and so on. In this context, the aim of the study is to determine the points where "religion" gained visibility in the Covid-19 process and to describe the relationship between secularization and religion in the epidemic process within the framework of the arguments of the "eclectic" paradigm. In this framework, the discourses of the pioneers of the 'eclectic' approach on the relationship between secularization and religion are examined, and the visibility of 'religion' is determined on the axis of certain themes in the period when the effects and reflections of Kovid-19 are intense. The practice, interpretation and social relationship forms that emerged within the framework of the 'Covid-19 epidemic-religion relationship' are read by considering the arguments of the 'eclectic' paradigm. In this aspect, the study also includes a kind of critique of the 'classical' and 'new' secularization paradigms. In addition, it is noteworthy in terms of the scope of the study that the concept of "religion" is not limited to "divine reli-

** Developed from the paper presented orally at the Second International Symposium on Sociology of Religion, held in December 2020, with the title 'Covid-19 Process and Religion in the Context of Secularization Discussions'.

gions” and includes the emphasis on “supernatural”. In the study, quantitative and qualitative research methods were used together in a ‘mixed’ way. Documentation technique was used in the collection of data, and descriptive analysis and content analysis methods were used in the analysis. As a data source, the relevant literature researches were conducted independently of each other, in which the effects and reflections of the period when the epidemic was experienced intensively, and various newspapers and news sites in the digital environment were used. In-depth analyzes of the field research qualitative data were made through direct quotations from the statements of the participants. The country that is the subject of the research, the variables such as age, education, gender, marital status of the participants, and the limitations on the source of the news samples were not determinative in the selection of data sources. The study analysis material is limited to the literature used and the data taken from the research samples and the themes based on the determination of the social visibility of religion. In the selection of the data, it was taken into account that they are illuminating in the ‘reflections of religion in the Covid-19 process’. The forms of religious visibility subject to the depictions are based on the practices of religious institutions, prayer rituals, making sense of the epidemic, protection from the epidemic, coping with the effects of the epidemic and whether it has increased in the context of the themes of orientation to religion during the epidemic process. Thus, the practices and signification forms revealed by the relationship between secular and religious elements in the Covid-19 process are described. The study is important in that it contains detailed descriptions of the visibility of religion, various practices and forms of interpretation during the period when the effects of the Covid-19 epidemic were experienced intensely. It is remarkable in terms of the discipline of sociology of religion that these descriptions are subject to a secularization-religion relationship-oriented reading within the framework of the ‘eclectic’ paradigm arguments. Thus, in today’s world where secularization debates remain on the agenda, it contributes to the discussions about the current situation and future of the phenomenon of ‘religion’ in society within the framework of the reflections of the Covid-19 process. As a result of the study, in the Covid-19 process, religion, both institutional and individual, and the secular one and the emerging socio-cultural, socio-psychological, economic, etc. simultaneous coexistence in interaction with new conditions has been determined. Thus, it was concluded that religion did not regress, but became a part of the process with some changes, transformations, rituals and practices. In this process, it has been observed that not only divine religions but also the visibility of the “supernatural” in the form of “religious structures” and “folk beliefs” interact with the “secular” elements. These findings are in line with the arguments of the ‘eclectic secularization’ approach.

Keywords: Sociology of Religion, Covid-19, Religious Life, Secularization, Social Change.

GİRİŞ

Kovid-19 salgını, küresel boyutta hayatın bütün alanlarını derinden etkilemiştir. Bu, hem ülkelerin söz konusu etkilerle tek başına mücadele ettiği hem de tıp alanı başta olmak üzere küresel işbirliğinin bariz hale geldiği bir süreç olmuştur. Bu dönemde gerek Türkiye’de gerekse diğer ülkelerde kullanılan en belirgin mücadele unsurlarından biri de ‘din’ olgusu olmuştur. Din hem kurumsal hem de bireysel uy-

gulamalarla dünyanın her yerinde çözüm arayışının bir parçası haline gelmiştir. Özellikle televizyon ve internet ortamlarından paylaşılan haber örnekleri ve bilgiler, Türkiye’de Diyanet İşleri Başkanlığı’nın, diğer ülkelerde ise din adamları ve dini hareketlerce düzenlenen çeşitli faaliyetler bu durumun birer göstergesidir. Bu çalışmaya din sosyolojisinin temel problemi olan ‘modern toplumda din’ sorunsalı, ‘Kovid-19 sürecinde din sorunsalı’ biçimini alarak kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda çalışma Kovid-19 sürecinde dinî görünürlüklerin tasvir edilmesi ve karşılaşılan yansımaların ‘eklektik’ paradigmanın argümanları zaviyesinden değerlendirilmesinden ibarettir. İlgili kuramsal literatür, alan araştırmaları ve salgın döneminde ‘salgın ve din’ konulu haber örnekleri verilerin kaynağıdır. Verilerin toplanmasında dokümantasyon tekniğine, analizinde ise betimsel analiz ve içerik analiziyle başvurulmuştur. Dolayısıyla çalışmada, farklı yöntemlerin birlikte kullanılması nedeniyle ‘karma’¹ yöntemlerin esas alındığı söylenebilir. Sayısal bilgiler, genel tespitler, tematik çerçeveler oluşturma ve doğrudan alınlarla desteklenen nitel veriler üzerinden yorumlamalara imkan sağlama-sı nedeniyle betimsel analizden faydalanılmıştır. ² Nitel yöntemin, özellikle katılımcıların ifadeleri üzerinden ‘asıl anlam’a ulaşmaya kapı aralaması³ çalışma açısından önem taşımaktadır. Belirli kavramlar, vurgu yoğunlukları ve belirli temalar çerçevesinde verilerin bir araya getirilmesine ve bunlar üzerinden tasvirler yapılmasına imkan sunması⁴ nedeniyle içerik analizi yöntemine de ihtiyaç duyulmuştur. Çalışmanın niteliği itibarıyla içerik analizinin bir diğer avantajı da geniş kapsamlı araştırma verilerine duyulan ihtiyaç nedeniyle, birbirinden bağımsız birçok araştırmaya ait verilerin belirli temalar etrafında ve tek bir araştırmaya veri sağlayacak biçimde kullanılabilme fırsatı sunmasıdır. ⁵ Çalışmanın farklı alan araştırmalarına dayanması, örneklem seçiminde ‘amaçsal örneklem’⁶ yönelimi beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede ‘Kovid-19-din ilişkisi’ne dair bilgiler içeren katılımcılar ve ifadeleri araştırmaya dahil edilmiştir. Bu kuramsal yapısıyla çalışma, Kovid-19 sürecinde görünürlük kazanan ‘din’ olgusunun, eklektik se-külerleşme yaklaşımı kapsamında okunmasından ibarettir.

¹ Ali YILDIRIM-Hasan ŞİMŞEK, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, (İstanbul:Seçkin Yayıncılık, 2013), 9. Bsm., 351-353.

² Belkıs KÜMBETOĞLU, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2008), 154; Yıldırım-Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 256 ; Akt. Ali BALTACI, (2019), ‘Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?’, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(2), 368-388, 377.

³ Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, 44.

⁴ Baltacı, (2019), ‘Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?’, 377.

⁵ Akt. Eser ÜLTAY, Hakan AKYURT, Neslihan ÜLTAY, (2021), ‘Sosyal Bilimlerde Betimsel İçerik Analizi’, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 188-201, 190.

⁶ Kümbetoğlu, *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, 99.

1. MODERN TOPLUMDA DİN PROBLEMİNİN ETKİLEŞİM EKSENLİ ANALİZİ: EKLEKTİK SEKÜLERLEŞME YAKLAŞIMI

‘Sekülerleşme’ kavramı sosyoloji disiplini içerisinde ilk olarak Max Weber tarafından kullanılmıştır.⁷ Sosyal bilimlerde yaygın kullanımı öncesinde kavram ‘bir dönemin ruhu’, ‘dış dünya’, ‘Tanrı’yla uyuşmayan bir hayat şekli’ anlamlarında aynı zamanda sivil hukuk-kilise hukuku, sivil mülkiyet-kilise mülkiyeti ayrımını ifade etmek üzere farklı çerçevelerde kullanılmıştır.⁸ Kurucu sosyologların attığı temeller üzerinde yükselen ‘sekülerleşme’ teorisi, zaman içerisinde sosyal gerçekliği açıklayıcılık vasfını artırma kaygısıyla yapılan teyit ve tenkitlerle değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Bu süreci belirgin özellikleri dikkate alınarak tasnif edilecek olursa kurucu sosyologları da içeren ilk dönem ‘Klasik sekülerleşme yaklaşımı’, ‘Yeni sekülerleşme yaklaşımı’ ve ‘Eklektik yaklaşım’ şeklinde üçlü bir yapı karşımıza çıkmaktadır.⁹

Klasik sekülerleşme yaklaşımı, kurucu sosyologların modernlik-din denkleminin savunusunun ve temel argümanlarının çeşitli verilerle desteklenmesidir. Teori, modernitenin yükselişiyle dinin gerileyeceğini, bilimin etkin bir faktör olacağını, bu sürecin etkilerinin sadece Hıristiyanlık değil İslamiyet ve Yahudilik gibi dinlerde de görüleceğini ileri sürmektedir. Batı Avrupa’da modernliğin yükselişine paralel olarak Kilisenin dinî pratiklerine devam oranlarındaki düşüş teorisinin temel argümanlarından olmuştur.¹⁰ Modern toplumlarda dinden uzaklaşmanın arzu edilen bir durum olduğu ve sürecin doğrusal devamlılığının gerekliliği vurgulanmıştır.¹¹ Bu pozitivizm merkezli tutumun yansımalarına sosyolojiyle birlikte antropoloji ve psikoloji disiplinlerinde de rastlanmıştır.¹² Teorinin savunucuları arasında Steve Bruce, Peter L. Berger, Karel Dobbelaere, Bryan Wilson, Roy Wallis’ten¹³ bahsedilebilir.

Klasik sekülerleşme yaklaşımı 1960’ların başlarında eleştirilmeye baş-

⁷ William H. Swatos/Kevin J. Christiano, “Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni”, (der. ve çev.) Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 96.

⁸ Swatos-Christiano, “Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni”, 98-99.

⁹ Mehmet Özey, *Sekülerleşme ve Din: Batı’da Sekülerleşme Teorileri ve Tartışmaları*, (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020); Ali Köse, “Sekülerleşme Teorileri Bağlamında Türkiye’de Din ve Modernleşme”, *Kutsalın Dönüşü: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, haz. Ali Köse, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020), 11-39.

¹⁰ Rodney Stark, “Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme”, (der. ve çev.) Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 36-41; Peter L. Berger, “Sekülerizmin Gerilemesi”, (der. ve çev.) Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 21-22.

¹¹ Peter L. Berger, “Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine”, (Der. ve çev.) Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2002, s. 75.

¹² Jeffrey Hadden, “Sekülerizmden Dönüş”, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, der. ve çev. Ali Köse, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 123-124.

¹³ Mehmet Özey, *Sekülerleşme ve Din*, 145; Ali Köse, “Modernleşme, Sekülerleşme ve Din İlişkisi Üzerine Yeni Paradigmalar”, 16.

lanmıştır. Ancak ABD’de ‘yeni dinî hareketler’in artması, Rusya, Japonya vb. ülkelerde dinin yükselişi gibi gelişmeler bu yaklaşımın öngörülerini yanlışlaması nedeniyle 2000’li yılların başında eleştiriler net hatlarla ortaya konularak yüksek sesle dile getirilmiştir. Bu gelişmeler dinin toplumda vazgeçilmez bir unsur olduğunun ve var olmaya devam ettiğinin göstergeleri olarak okunmuştur. Yeni sekülerleşme yaklaşımı düşünürleri, modernlikle sekülerleşme arasında neden-sonuç ilişkisinin varlığını, modernliğin sekülerleşmeye sebep olduğunu ve dinin değişken bir yapıya sahip olduğunu savunmuşlardır.¹⁴ Grace Davie, Rodney Stark, Peter L. Berger, Daniel Herviéu-Léger, Thomas Luckmann ve K. Jeffrey Hadden yaklaşımın önemli temsilcilerindendir.

Modernliğe rağmen varlığını koruyan din yaklaşımı, Eklektik teori tarafından farklı verilerle geliştirilmiş ve modernlik-din ilişkisi ‘etkileşim’ eksenli çizgide kurgulanmıştır. Buna göre modernlik-din ilişkisi zıt kutuplardan ziyade, bir aradalık ve yeni etkileşim formları sentezlerin üretilmesini içermektedir. Marks Chaves, David Yamame, Conrad Ostwalt ve Jose Casanova,¹⁵ Rita H. Mataragnon, Martin E. Marty yaklaşımın önde gelen temsilcilerindendir. Eklektik yaklaşım hem klasik hem de yeni sekülerleşme yaklaşımına yönelik eleştirel bir bakış açısı geliştirmiştir. Ancak bu yaklaşımlar tümüyle reddedilmemekte, bir sentez önerilmektedir. Modernlik-din ilişkisinde Batı merkezli yaklaşım yerine diğer toplumların da dikkate alınmasına ve dinin sürekliliğine odaklanılmaktadır.¹⁶

Rita H. Mataragnon, sekülerleşme tartışmalarında ‘modernlik’ ile ‘din’ arasında kurulan zıt kutuplu yaklaşımı eleştirerek etkileşim eksenli bir perspektifin gerekliliğini vurgulamıştır. Ona göre: Toplumlar ve kültürler sürekli bir değişim içerisindedir. Din, ortaya çıkan farklı faktörlerden etkilenmektedir. Modernlik de bu faktörlerden birisidir ve dini etkilemektedir ama ortadan kaldırmamaktadır. Bir kültürde aynı dine mensup bireyler arasında inanç ve pratikler açısından farklı varyasyonlar olabilmektedir. Yine bu söz konusu farklılıklar üzerindeki belirleyici unsurlardan biri de modernliktir ve dinle modernlik arasındaki bir arada olma ilişkisinin göstergelerindendir. Bu farklılıklar bazen farklı marjinal gruplar şeklinde de somutlaşabilmektedir. Nasıl bir toplumda eskiyle yeni yan yana bulunuyorsa, okullarda dinle bilim yan yana okutulmakta, bu durum bir takım etkileşim ve iç içe geçişleri beraberinde getirmektedir. Modern unsurlarla din

¹⁴ David Martin, “Sekülerleşme Sorunu: Geçmiş ve Gelecek”, (Der. ve çev.) Ali Köse, *Sekülerizm Soruluyor*, (İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002), 189-201, s. 192.

¹⁵ Özay, *Sekülerleşme ve Din*, 148; Ali Köse, “Sekülerleşme Teorileri Bağlamında Türkiye’de Din ve Modernleşme”, 174.

¹⁶ Özay, *Sekülerleşme ve Din*, 274.

arasında bir çatışma ilişkisi yoktur. Mesela modern kitle iletişim araçları ve gelişen ulaşım ağı dinî aktivitelerin yaygınlaşması ve bunlara katılımı kolaylaştıran unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinle modernlik birbirlerini dışlamazlar ve din, ekonomik gelişmenin önünde de engel değildir. Örneğin Hindistan'daki kast sisteminde iş gücündeki uzmanlaşma ve kast içindeki hareketlilik gelişmeyi hızlandırıcı bir etkiye sahip olmuştur. Modernleşme süreci gelenekleri ve dinî unsurları her zaman zayıflatmamaktadır, aksine yaygın medya gibi modern unsurlar, toplumda yaygın olan geleneksel ve dini kökenli bir değeri daha yaygın, güçlü hale getirebilmektedir.¹⁷ Bu yaklaşımıyla Mataragnon'un eklektik sekülerleşme yaklaşımını daha 1980'li yıllarda ilk olarak söylemleştirenlerden biri olduğu söylenebilir.

Swatos ve Christiano da sekülerleşme tartışmalarında dinin değişmeden kalan statik bir yapıda olduğunu varsayan yaklaşımı eleştirmektedirler. Onlara göre bu durum dinin yeni anlamlar yüklenebilme ve kırılabilirlik özelliklerinin göz ardı edilmesi anlamına gelmektedir. Oysa din, değişken bir yapıya sahiptir ve kültürel sistemler, sosyal yapı ve bireysel kişiliklerle etkileşim halindedir.¹⁸

Eklektik yaklaşımın savunucularından Conrad Ostwalt ise, Amerikan toplumuna işaret ederek dinin bir tür değişim geçirdiğini, mevcut kültüre dahil olduğunu özellikle popüler kültürle sıkı ilişkisi bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu nedenle artık sekülerle dinî olan ayrımını bile imkânsız kılan bir bütünleşmeden söz edilebileceğini savunmaktadır. Ona göre din, seküler dünyanın bir parçasıdır. Rahiplerin bilgisayar kullanmaları, pop müzik ritimlerinin dinî müzik yapanlar tarafından kullanılması, dinî imajların, mesaj ve içeriklerin sinemalarda kullanılması gibi. Dinlerin kurumsal otoritelerinde meydana gelen kayıplar, dinin toplumdaki gücünün kaybı anlamına gelmez bilakis dinin odak noktasını değiştirmiş olmasını ifade eder. Ostwalt, dinî kurumlarda meydana gelen sekülerleşmeyle birlikte dikkat çekilmesi gereken noktanın din, sekülerleşme ve kültürel formlar arasındaki etkileşim olduğunu savunmaktadır. Ona göre yeni dini hareketler, beraberinde dinin yeni ifade biçimlerini ve araçlarını getirmektedir. Söz konusu dönüşüm ve etkileşim sırf geleneksel dinî yapı kaynaklı değil, bununla beraber diğer kültürel formların da etkisiyle ortaya çıkmaktadır. Din, kültürel dokuyla bütünleşmiş bir şekilde varlığını devam ettirmektedir ve bu nedenle seküler ve kültürel formlar aynı düzlemde ele alınmalıdır.¹⁹

¹⁷ Rita H. Mataragnon, "Modernization and Religion: Must They Move in Different Direction?", *The Many Faces of Religion and Society*, (Ed.), M. Darrol Bryant/Rita H. Mataragnon, A New Era Book, 1985.

¹⁸ Swatos - Christiano, "Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni", 115.

¹⁹ Conrad Ostwalt, "Seküler Çan Kuleleri", *Laik Ama Kutsal*, (Haz. Ali Köse), Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006, 35-55, s. 42, 45-47, 55.

Martin Marty de modernlik-din çift kutuplu yaklaşımının kadim uzantısı olan, toplumu seküler-dinî şeklinde çift kutuplu yorumlama çabalarını eleştirmektedir. O, bunun yerine seküler ve dinî olanın toplumların, bireylerin hayatlarında karmaşık ve iç içe geçmiş şekilde bulunabileceğini esas alan yaklaşımı önermektedir. Ona göre modern dünya dinlerinin mensupları modern unsurlardan bir şeyler taşımaktadır ve bu durum dinin aleyhine bir nitelik taşımaz. Seküler şartlarda ortaya çıkan memnuniyetsizlik hali dindarlık artışını ve yeni dinî melez yapıların yayılmasını kısmen açıklayıcı bir niteliktedir. Marty, teknoloji ve seküler kapitalizmin merkezi olmalarına rağmen Kuzey Amerika, Avrupa ve Japonya'da spiritüalizmin yükselişini de aynı kapsamda değerlendirmektedir.²⁰ O, seküler toplumlar da dinin güçlü ve sürekli olmasının gerekçelerini şöyle sıralamaktadır: Anlam arayışı; modern hayatın oluşturduğu hoşnutsuzluk ve seküler hayatın kalbi tatmini sağlayamaması; sevinç-üzüntü, başarı veya başarısızlık hallerinde dinî karakterli anlam yapılarının arayışının tezahürü, dinin farklı boyutlarıyla hala sürekliliğinin olması; bireyler için bir tür sığınak olması ("Kalpsiz dünyanın cennetini sağlar"); dinin şifa sunma iddiasında bireylerin ise şifa arayışı içerisinde olmaları; seküler ideolojilerin insanlık için başarısız bir sınav vermiş olmaları; yeni durumlarda ihtiyaç duyulan etiğin dayanağının büyük bir bölümünün din olması. Marty'ye göre bunlar hem dinin yükselişini hem de sekülerizmin gerilemesini açıklayıcı niteliktedir. Ona göre "dinî-seküler" söylemi hem iki unsur arasındaki bir ayrımı hem de birbirine girmişliği ifade etmektedir. Batı'ya özgü olan 'Aydınlanma' deneyimi eksininde ortaya konulan 'dinî ve seküler' olana dair tanımlar bu söylem ikilisinin yakınlığı ve iç içe geçmişliğini sınırlandırıcı bir etkiye sahip olmuştur. Ayrıca Marty, farklı coğrafyalarda, kültürlerde bu ayrım ve iç içe geçişlerin Batı'dan farklı ve öngörülemeyen sonuçlar doğuracağını ileri sürmektedir.²¹

2. EKLEKTİK SEKÜLERLEŞME PARADİGMASI BAĞLAMINDA KOVİD-19 SÜRECİNDE DİNİ GÖRÜNÜRLÜKLER

Kovid-19 küresel salgını toplumsal hayata dair pek çok rutini bozmuş, yeni yaşam biçimleri ve deneyimleri beraberinde getirmiştir. Bu olağanüstü dönemde bir taraftan modern tıbbın bütün imkânları küresel boyutta seferber edilirken diğer taraftan 'din', 'dinimsi yapılar' ve 'halk inançları'na dayanan çözüm ve başa çıkma çabaları ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda 'dinimsi

²⁰ Martin E. Marty, "Dini-Seküler Dünyamız", çev. M. Ali Kirman, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 10 (Mayıs-2015), 131-134.

²¹ Marty, "Dini-Seküler Dünyamız", 136-138.

yapılar' ifadesi "seküler alanın da kutsallaştırılması, ululaştırılması, yüceltilmesiyle ortaya çıkan yapılar için"²² kullanılırken, 'halk inançları' ifadesi, "toplumdaki resmi ve baskın dinî öğretinin yanında varlığını devam ettiren inançlar, kutsallıklar ve onlarla ilgili ritüeller"²³ için kullanılmaktadır.

Kovid-19 süreci, Marty'nin tespitlerinde olduğu gibi dinin güçlü ve sürekli olmasını sağlayan temel unsurları içermesi nedeniyle dinî görünürlüklerin daha net, somut ve yoğun olduğu bir dönemi ifade etmektedir. Bu süreçte bireyin anlam ve şifa arayışı baskın karakter olarak karşımıza çıkmakta, bir taraftan dinin şifa sunma iddiası bireyler için cazibe merkezi haline gelirken diğer taraftan birey için anlamlandırma kaynağı işlevi görmektedir.²⁴ Din, bireylerin çevrelerini, varlık düzenini oluşturduğu kendine özgü bakış açısı, semboller, kavramlar ve gerçeklik algısı vasıtasıyla anlamlandırmasını sağlar. Bu anlamlandırmalar, bireylerde oluşturduğu ruh halleriyle önemli bir motivasyon/güdü kaynağıdır.²⁵ Din, sunduğu anlamlandırma çerçevesi, ruh halleri ve sembolik karakteriyle ilahî olana yakınlık hissi vermekte ve bireyin kendisini güvende hissetmesini sağlamakta, öz saygısını ve sıkıntılarla mücadele kapasitesini de arttırmaktadır. Yine bu bağlamda oluşan sosyal çevrenin desteğini yakinen deneyimlemek de bireyin kaygı ve endişeleriyle, sıkıntılarıyla baş etmesine katkı sağlayan başka bir boyuttur. Ayrıca dinin içerdiği dua ve ibadetler de, korku, öfke, umutsuzluk, yalnızlık vb. duyguların azaltılmasında etkin rol almaktadır. Bu dinî pratikler, salgın, deprem, savaş, ekonomik kriz gibi olağanüstü durumlarda ortaya çıkardığı derin düşünme ve duygusal boşalma haliyle stres ve kaygıyı azaltıcı işleve sahiptir.²⁶ Kovid-19 salgın süreci, dinin bu çerçevedeki işlevlerinin, dinî görünürlüklerin ve değişimlerin etkin, somut, kurumsal, toplumsal ve bireysel olarak ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Toplum hayatını sosyo-kültürel, siyasi, ekonomik vb. pek çok boyutlarıyla etkilemiş bir takım yeni düzenleme, uygulama ve tedbirleri beraberinde getirmiştir. Kurumlar da kendilerine özgü tepkilerle sürecin parçası olmuşlardır. Türkiye'de Diyanet İşleri Bakanlığı ve diğer ülkelerde farklı dinî kurumsal yapılar, dinî görünürlükleriyle bu süreçte kurumsal dinin somut karakterini ortaya koymuştur. Söz konusu dinî görünürlükler eklektik sekülerleşme yaklaşımının işaret ettiği pek çok noktayı doğrular niteliktedir.

²² Ertit, *Küreselleşme Teorisi*, (Ankara: Liberte Yayınları, 2020), 56.

²³ Ertit, *Küreselleşme Teorisi*, 50.

²⁴ Marty, "Dini-Seküler Dünyamız", 136-138.

²⁵ Clifford Geertz, "Kültürel Bir Sistem Olarak Din", *Kültürlerin Yorumlanması*, çev. Hakan Gür, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2020), 136; Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 63.

²⁶ Asım Yapıcı, "Zor Zamanlarda Dindarlık ve Maneviyatın Ruh Sağlığıyla İlişkisi", *Salgın Zamanında Manevi Destek*, ed. Bayram Demirtaş, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 45.

2.1. Dini Kurumların Uygulamaları

2020 yılı Mart başında Türkiye’de de Kovid-19’un ana gündem konusu olmasıyla Diyanet İşleri Başkanlığı, 13 Mart 2020 tarihli Cuma hutbesinde tedbirli olmanın önemi ile temizlik ve hijyen konusunda hassasiyet gösterilmesine vurgu yapmıştır.²⁷ İlerleyen süreçte risk grubundakilerin Cuma namazlarını evlerinde kılacaklarını, virüsü taşıyanların camiye gitmelerinin caiz olmadığını ve karantinanın uygulandığı bölgelerde Cuma namazı kılmanın farz olmadığını ifade eden fetvalar çıkarılmıştır. 16 Mart 2020’de toplu ibadet mekanlarında toplu ibadetlere kısıtlama getirilmiş ancak bireysel ibadet etmek için bu mekanların açık tutulacağına dair açıklama yapılmıştır.²⁸ Salgın hastalıktan ölümlerin başlamasıyla birlikte ‘Salgın Hastalık Durumunda Cenaze Namazı ve Defin İşlemleri’ konulu bir fetva da yayınlanmıştır. Bu uygulamalar, modern tıbbın tavsiyelerinin dinî kurumlarca desteklendiğini, salgınla mücadelede dinî kurumlarla modern tıbbın ortak bir tavır sergilediğini bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca Başkanlık, hizmetlerine vatandaşların kesintisiz erişimini sağlamak amacıyla sosyal medya, uzaktan eğitim gibi teknolojinin imkânlarından faydalanma odaklı bir yaklaşım geliştirmiştir. 81 ile gönderilen genelgelerle vaaz, irşat, manevi danışmanlık ve rehberlik, Kur’an-ı Kerim, hafızlık, siyer, mahremiyet eğitimi, 4-6 yaş grubu ve üstü çocuklara yönelik eğitimler vb. pek çok hizmette online olarak ve Diyanet TV gibi kitle iletişim araçlarından faydalanmıştır. Bu süreçte yaşanan ekonomik problemlerin minimize edilmesi amacıyla Cumhurbaşkanlığı tarafından ‘Biz Bize Yeteriz Türkiye’ adı altında düzenlenen dayanışma kampanyasına “...zekatların bugünlerde ulusal düzeyde başlatılan dayanışma kampanyaları vasıtasıyla toplanıp hak sahiplerine ulaştırılması caizdir” şeklindeki fetvayla katkı sağlamıştır.²⁹ Bunlar, teknoloji-din ve dinî kurumlar-devlet etkileşiminin fonksiyonel biçimde görünürlüğüne işaret etmektedir.

Sadece Türkiye’de değil diğer pek çok İslam ülkesinde salgın tedbiri olarak cemaatle namazlar askıya alınmış, türbe ziyaretlerine izin verilmemiştir. Habertürk Gazetesi’nin 14 Mart tarihli haberine göre Kuveyt’te ezanlar ‘hayye ale’s-salah’ bölümü değiştirilerek “essaletü fi buyutikum” (namazı evlerinizde kılın) şeklinde okunmuştur. Bu uygulama, Hz. Muhammed döneminde cemaati firtına ve aşırı yağışlardan koruma amaçlı olarak ezanın

²⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), “Tedbir Müminden Takdir Allah’tandır’ Başlıklı Hutbe. 05 Haziran 2022.

²⁸ DİB, “Cami ve Mescitlerde Cuma ve Vakit Namazların Cemaatle Kılınmasına Ara Verildi”. Erişim 19 Ağustos 2022.

²⁹ DİB, “Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı: Din İşleri Yüksek Kurulu’ndan Kovid-19 Salgını Döneminde Zekatla İlgili Açıklama”. Erişim 05 Haziran 2022.

değiştirilmesine dayandırılmıştır.³⁰ Dini pratiklerde değişikliklere gidilerek salgınla mücadelede hem modern tıbbın tavsiye ve uygulamaları dini referanslarla desteklenmiş hem de dinin meşrulaştırma işlevinden istifade edilmiştir. Bu durum seküler-dinî olan birlikteliğini ve etkileşimini gözler önüne sermektedir.

2.2. Küresel Boyutta Toplu Dua Ritüellerinin Düzenlenmesi

Din gibi dua da evrensel bir olgudur ve bütün dinlerde, toplumlarda ve kültürlerde rastlanmaktadır.³¹ Bu durum, insanın herhangi bir tehdit algılaması özellikle ‘yaşam’ riskinin söz konusu olduğu durumlarda varlık aleminin ilahi bir sahibinin olduğu duygusu ortaya çıkmakta, bireyi ilahi olana yalvarmaya, dua etmeye, yardım istemeye yönelmektedir.³²

İnsanların her an ölümle, yakınlarını, sevdiklerini kaybetme, yalnızlık tehlikesiyle burun buruna oldukları hissine kapılmaları Covid-19 sürecinin etkilerindedir. Salgından korunmak amacıyla farklı ülkelerde, farklı din mensuplarınca toplu dua etkinlikleri düzenlenmiştir. Bunlar bazen karantina tedbirlerine rağmen binlerce kişinin toplandığı kalabalık kitlelerle bazen de online olarak gerçekleştirilmiştir. Örneğin tedbirler kapsamında karantina zorunluluğu ve toplanma yasağına rağmen Bangladeş’in Raipur kasabasında Koronavirüs salgınının sona ermesi için dua etmek amacıyla on binlerce kişi bir araya gelmiştir.³³ Toplu dua programlarının yanı sıra din adamları da çeşitli ritüellerle salgının sona ermesi için dua etmiştir. 16 Mart 2020 tarihli habere göre Papa Francis, Roma’nın boş sokaklarında dolaşarak dua etmiştir.³⁴ Yine Güney Kıbrıs Rum Kesimi’nde papazlar bir grup vatandaşın eşliğinde ‘Meryem Ana bizi koru’ ifadeleriyle sokaklara çıkarak dua yürüyüşü yapmıştır.³⁵ Salgından korunmak amacıyla ilginç bir uygulama da şehirleri kutsama girişimi olmuştur. İtalya ve Rusya’da papazlar koronavirüsle mücadele amacıyla uçağa binerek buldukları şehrin üzerine kutsal su dökerek kutsamışlardır.³⁶ Böylece Hıristiyan din adamları hem dua ve kutsama etkinlikleri düzenlemiş hem de modern tıbbın tavsiyelerine destek olarak salgınla mücadele etmiştir. Papazlar, tedbirler

³⁰ Habertürk, “Koronavirüs Nedeniyle Kuveyt’te Ezan Değiştirilerek Okundu!”, Erişim 17 Ağustos 2022.

³¹ Hayati Hökeleki, *Din Psikolojisi*, (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 218.

³² Hökeleki, *Din Psikolojisi*, 91.

³³ Eurenews, Bangladeş’te On Binlerce İnsan Ülkeyi Koronavirüsten Korumak İçin Toplu Dua Etti. Erişim 21 Temmuz 2022.

³⁴ Sözcü, Virüsün Kırıp Geçirdiği İtalya’dan Çarpıcı Kare! Papa’dan Boş Sokaklarda Korona Duası. Erişim 08 Ağustos 2022.

³⁵ Hürriyet, “Rum Kesiminde Papazlardan “Korona Virüs” Duası”. Erişim 12 Ağustos 2022.

³⁶ A3 Haber, “İtalya ve Rusya’da ‘Ayin’ Vakti: Papazlar Helikopterle Şehirleri Kutsadı”. Erişim 10 Ağustos 2022.

kapsamında vatandaşları evlerinden çıkmamaları, dualarını evlerinde yapmaları konusunda uyarmıştır. Hatta günah çıkarma işlemlerini de askıya alarak insanların kendilerinin doğrudan Tanrıya dua edip günah çıkarabilecekleri yönünde açıklama yapmıştır. Alınan bu kararla Papalık kurumunun 'tanrısal' kabul edilen en köklü özelliği de Koronavirüs tedbirleriyle askıya alınmıştır.³⁷ Diyanet İşleri Başkanlığı gibi Papalık da dua etkinlikleri vb. faaliyetleri için online erişim imkânlarını kullanmıştır. Bu bağlamda 19 Mart gecesi Papa Francis'in çağrısı ve yönetiminde "Kutsal Tespih Duası (Rosary)" ritüeli çerçevesinde bütün Katolikler koronavirüsün sona ermesi için ve İtalya'nın kurtuluşu için dua etmiştir. Etkinlik kapsamında saat 21:00'da 'Kutsal Tespih Duası'nın okunması, ulusal birlik ve beraberliğin bir göstergesi olarak pencerelerine yakılmış mumlar konulması istenmiş ve dua online olarak yapılmıştır.³⁸

Salgın tedbirlerine muhalif uygulama örnekleriyle de karşılaşmıştır. 23.03.2020 tarihli habere göre Romanya'da rahipler koronavirüsten korunması için aynı kaşıkla yüzlerce kişiye 'Kutsal Su' adı altında su içirmiştir.³⁹ Yine Güney Kore'nin Seul kenti yakınlarında bulunan Gyeonggi bölgesindeki Lütuf Nehri Toplum Kilisesi'nden bir görevli, kiliseye gelen kişiler üzerinde aynı spreyi, başlığını dezenfekte etmeden kullanmış böylece kilisenin papazı ve eşiyile birlikte yüz kadar katılımcının yaklaşık 50'sine hastalık bulaştırmıştır.⁴⁰ Salgından kurtuluş ve dua ritüelleri çerçevesindeki yaklaşımlara dair ilginç örneklerden biri de İsrail'de karşımıza çıkmaktadır. Dönemin İsrail Sağlık Bakanı, salgının sonra ermesi ile ilgili kendisine yöneltilen soruya "Mesih'in Hamursuz Bayramı'ndan önce gelmesi için dua ediyoruz. Eminim ki Mesih gelecek. Yakında özgürlük içerisinde çıkacağız ve Mesih bizi dünyadaki tüm dertlerden arındıracak"⁴¹ şeklinde cevap vermiştir. Bu süreçte gerek modern tıbbın önerdiği tavsiyelerle uyumlu ve destekleyen gerekse muhalif uygulamalarla din aktif, diğer unsurlarla etkileşim halinde, değişen ve değiştirici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.3. Kovid-19 Salgınına Anlamlandırma Kaynağı Olarak Din

Birey, evrendeki bütün varlıkları, olay ve olguları anlamlı bir bütün olarak kavrama çabasıdır. Din, kutsalları çerçevesinde oluşturduğu 'ya-

³⁷ Haber7, "Avrupa'da Papazlar Sokaklara İndi Şehirleri Kutsuyor ve Dua Ediyorlar". Erişim 07 Ağustos 2022.

³⁸ Gerçek Gündem, "Katolikler Koronavirüsün Sona Ermesi İçin Papa'yla Dua Etti". Erişim 12 Ağustos 2022.

³⁹ Haber7, "Romanya'da Skandal Görüntü Aynı Kaşıkla Su İçtiler". Erişim 12 Ağustos 2022.

⁴⁰ Haber7, "Güney Kore'de Kilise Görevlisi Koronavirüsü 50 Kişiyeye Bulaştırdı". Erişim 04 Ağustos 2022.

⁴¹ Timeturk, İsrail Sağlık Bakanı Koronavirüsün Çözüm Yolunu Açıkladı. Erişim 03 Ağustos 2022.

sallaştırmalar' vasıtasıyla toplumsal gerçekliğin anlamlı bir bütün olarak sürdürülmesini sağlar. Özellikle marjinal ve olağanüstü durumlarda dinin yasallaştırmaları daha çok ön plana çıkmaktadır. Ortaya çıkan zor durum karşısında birey, "sanki hiçbir şey olmamış gibi" hayatını devam ettirmektedir. Ancak karşılaştığı olay ve durumları dinin oluşturduğu anlamlı bütünün bir parçası olarak nitelendirmektedir.⁴² Dinler, bir taraftan bireyin dünyayı, hayatı, karşılaştıkları olay ve olguları sunduğu kavramlar, değer sistemleri, söylemler, kutsal varlık tasavvuru, dünya ve ahiret tasavvuru vb. yapılar doğrultusunda bir bütün olarak anlamlandırmasını sağlarken diğer taraftan içerdiği referans unsurlarının hangi durumlarda ne şekilde kullanılacağına dair rehberlik etmektedir.⁴³

Bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin doruk noktaya ulaştığı günümüzde aşkın ve dinî olana gösterilen ilgi devam etmektedir. Olağanüstü durumlar bu eğilimin artışı noktasında güzide zamanlardır. Bu zorlu şartlarda din, hem dayanışma, sıkıntılarla başetme ve sığınak işlevi görmekte hem de mevcut durumu anlamlandırma ve meşrulaştırma imkanı sunmaktadır.⁴⁴ Kovid-19 salgınının Türkiye ve diğer ülkelerdeki etkilerine, dinin bu bağlamda ortaya çıkan görünürlüklerine bakıldığında bu durumu doğrular mahiyette pek çok veriyle karşılaşılmaktadır. Bir çok araştırmada salgının; 'günahların sonucu olduğu'⁴⁵, 'imtihan'⁴⁶, 'ders'⁴⁷, 'uyarı'⁴⁸, 'ilahi ceza'⁴⁹, 'Kıyamet alameti'⁵⁰, "ilahi takdir", 'adaletsizlikler', 'insanlara zulme-

⁴² Peter L. Berger, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, çev. Ali Coşkun, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1993), 59, 79-80.

⁴³ Clifford Geertz, "Kültürel Bir Sistem Olarak Din", 136, 163-164; Thomas Luckmann, *Görünmeyen Din: Modern Toplumda Din Problemi*, çev. Ali Coşkun-Fuat Aydın, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003).

⁴⁴ Celaleddin Çelik, "Bir Teodise Olarak Din ve Küresel Krizleri Anlamlandırmak: Ekolojiden Virüs Salgınına Talihsizliğin Yeni Formları", *Küresel Salgınlarla Farklı Bakışlar*, ed. Ejder Okumuş, (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020), 209.

⁴⁵ Asım Yapıcı, "Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler", *Küresel Salgınlarla Farklı Bakışlar*, ed. Ejder Okumuş, (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020), 133; Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dinî Hayat*, 31.

⁴⁶ Yapıcı, "Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler", 133; Sema Karagöz, 'Kovid-19 Küresel Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü', *Bilimname* 47, 2022/1, 592; Ümit Horozcu, "Yanımda Rabbim Vardı", *Salgın Zamanında Manevi Destek*, ed. Bayram Demirtaş, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 125.

⁴⁷ Yapıcı, "Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler", 133;

⁴⁸ Yapıcı, "Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler" 133; Horozcu, "Yanımda Rabbim Vardı", 125; Karagöz, 'Kovid-19 Küresel Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü', 592; Özcan Güngör, *Salgın Dönemi Sosyolojisi: Fırsatlar ve Tehditler*, (Ankara: AND Center, 2020), 30; Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dinî Hayat: Din Görevlileri Örneğinde Din Hizmetlerine Genel Bir Bakış*, (Ankara: Diyanet Vakfı Görevlileri Sendikası, 2021), 26-27.

⁴⁹ Yapıcı, "Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler", 133; Karagöz, 'Kovid-19 Küresel Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü', 592.

⁵⁰ Karagöz, 'Kovid-19 Küresel Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü', 592; Joel C. Rosenberg, "Coronavirus Pandemic Is a Wake Up Call:

dilmesi, 'dünya hayatına aşırı düşkünlük'⁵¹, 'sahip olduklarımızın kıymetini anlama'⁵² ile ilişkilendirildiği görülmektedir.

2.3.1. İmtihan Olarak Kovid-19

Yapılan bazı araştırmalarda katılımcıların "Korona Savaşında İki Silah: Sabır ve Dua: Koronavirüsü, bir bakıma Allah'ın kullarını sınamasıdır, bir iptiladır. Bu sınavda başarılı olmanın yolu sabır ve teslimiyetten geçer. Ayette: "Ey inananlar! Sabır ve dua ile Allah'tan yardım isteyin." Bakara 2/153."⁵³ "Bu virüsün hem bireysel hem de toplumsal bir imtihan olduğunu, fertlerin ve toplumların sahip oldukları maddi imkânların fani olduğunu anlamaları bakımından bir fırsat olduğunu düşünüyorum. İnşallah millet olarak anlamışızdır."⁵⁴ şeklindeki ifadeleri Kovid-19 sürecini anlamlandırma dinin nasıl kaynaklık ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bazı katılımcılara göre ibadethanelerin kapatılması, salgın öncesi dönemde bu mekanlara karşı gösterilen özensizliğe karşı ilahi bir uyarıdır. İnsanlar burarlardan mahrum bırakılarak imtihan olmakta ve buraların değerinin daha iyi bilinmesine yönlendirilmektedir.⁵⁵

2.3.2. Uyarı ve Ders Olarak Kovid-19

Yapıcı'nın araştırmasında Kovid-19 süreci bazı katılımcılar tarafından ilahi bir uyarı ve bu uyarıdan ders alma aracı olarak anlamlandırılmaktadır: "Teknoloji ve modernlik arttıkça maddi konfor bakımından yükseldik. Ahlakilik, maneviyat ve içsellikten de uzaklaştık. Koronavirüs salgını kaybettiğimiz değerlerle yeniden buluşmamızı dönüp muhasebe yapmamızı sağlayacak inşallah."⁵⁶

"Sevgili Cuma namazımız, sana hasret kaldık, en kısa zamanda gel, günahlarımızdan tövbe ettik, araçlara değil, Rabbimize yöneldik", "Cemaatle namazın kıymetini bilemedik. Hac ve umrenin ruhunu ihmal ettik. Kabe kendini kapattı bize. İlim meclislerinin hakkını vermedik. Kapılar kapandı bize. Kardeşlerimizle karşılaştığımızda bir mümine yakışır gibi selamlaşmadık. Selamlaşmak hasret kılındı bize." "Safları sık tutmayı bilmedik. O halde seyrek kalsın denildi saflar bize."⁵⁷

Exclusive Joshua Fund Poll", https://www.joshuafund.com/learn/latest-news/coronavirus_pandemic_is_a_wake_up_call_exclusive_joshua_fund_poll Erişim 14 Temmuz 2022.

⁵¹ Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat*, 30-31.

⁵² Karagöz, "Kovid-19 Küresel Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü", 592.

⁵³ Yapıcı, "Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler", 134.

⁵⁴ Horozcu, "Yanımda Rabbim Vardı", 125.

⁵⁵ Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat*, 38-39.

⁵⁶ Yapıcı, "Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler", 134-135.

⁵⁷ Yapıcı, "Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler", 135.

Horozcu'nun Kovid-19 geçirenler üzerindeki araştırmasında “Ben bankada çalışmaya başlamadan önce namazlarıma daha çok dikkat ederdim. Ama bankada çalışmaya başlayınca bazen sadece farzları kılıyordum bazen de vakit yetişmiyordu ve namazlarımı kaçırabiliyordum. Bu yüzden hastalığın gelişini biraz da buna yorumladım. Demek ki ben ibadetimi azalttım, O'nu unuttum ki Rabbim bu hastalıkla kendisini hatırlamamı istedi.”⁵⁸ şeklindeki katılımcı ifadeleri de içerdiği dinî referanslarla dikkate değerdir.

2.3.3. İlahi Cezalandırma Olarak Kovid-19

Bazı araştırmaların verilerine göre salgın süreci katılımcılar tarafından ilahi bir cezalandırma olarak anlamlandırılmaktadır: “Hani Suriyeli çocuk: ‘Her şeyi Allah’a anlatacağım’ diyordu ya, anlatmış galiba”. “Bizi Allah’a şikayet eden çocuğu bulalım yoksa bu mahkeme bitmeyecek”. “Dünyanın yanacağı senden belliydi çocuk, dünya yanıyor aheste aheste, hem de çocukları öldürmeyen virüsle.”⁵⁹

“Çin yarasa, yılan, çıyan her bulduğunu yiyor diyorlar. Peki, biz faiz yedik, haram yedik, kul hakkı yedik, dedikodu edip konu komşu hakkı yedik”. “Müslümanlar olarak bizler de büyük günahlar içindeyiz diyorlar, Müslümanlar ceza ve cezalandırılmayı hak ediyor.”⁶⁰

Katılımcılar ibadet mekanlarının kapatılmasını dinî hayatlarındaki eksiklikleri yeniden gözden geçirmeye yöneltme, dinî emir yasaklara uyma konusunda insana bir tür sorumluluklarını hatırlatıcı, adaletsizlik ve haksızlıklar karşısında susmanın bir cezası olarak nitelendirmekte ve Kur’an-ı Kerim’e refere etmektedir.⁶¹

2.3.4. Kıyamet Alameti Olarak Kovid-19

Salgın sürecinde yaşanan sosyal yalıtılmışlık ve çaresizlik hali bazı araştırmalarda Kıyamet’in yaklaşmakta olduğu biçiminde anlamlandırılmıştır:

“...Yere bir anda düşüp ölen insanlar vardı. O benim hafızama kazınmış zaten, onu hiç unutamıyorum. Biri düşüp kalıyor. Kimse yardım etmiyor. Herkes kaçıyor falan. Tam bir kıyamet sahnesini hatırlatıyor. Deniyor ki herkes kendi derdine düşecek, kimse birbirini tanımayacak anne oğlunu, baba kızını...”⁶²

ABD’de farklı din mensupları üzerinde yapılan araştırmaya göre; Hı-

⁵⁸ Horozcu, “Yanımda Rabbim Vardı”, 125.

⁵⁹ Yapıcı, “Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler”, 138.

⁶⁰ Yapıcı, “Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler”, 139.

⁶¹ Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 37.

⁶² Karagöz, “Kovid-19 Küresel Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü”, 593.

ristiyanların %44'ü Kovid-19'u inanmaya ve Tanrı'ya dönüşe yönlendiren bir çağrı ve Kıyamet-Hesap gününün yaklaştığının göstergesi olduğunu Yahudilerin ise %42'si yine Kıyamet'in yaklaştığının işareti olarak anlamlandırmıştır.⁶³

Kovid-19 süreci Şiilerin bir bölümü tarafından da Kıyamet alameti olarak görülmüş, Şiilikte, gaip olduğuna ve kıyametin yaklaşmasıyla geleceğine inanılan 12. İmam Muhammed Mehdi'nin yeryüzüne gelişinin işareti olarak anlamlandırılmıştır. Bu nedenle Şii imamlardan Ali Rıza Penahiyan bu yaklaşıma işaret ederek salgının yayılma oranının yüksekliği ve insanlığı yok olmakla karşı karşıya getirme düzeyiyle Mehdi'nin insanlığı kurtarmak için gelişi arasında doğru orantılı ilişki olduğunu dile getirmiş ve salgını mümkün olduğunca geniş alanlara yaymaya teşvik etmiştir.⁶⁴

2.3.5. Ölümü Hatırlatıcı Olarak Kovid-19

Ölüm düşüncesi ve ölümden sonraki hayata olan inanç, bireylerin hayatlarını anlamlandırmalarında ve karşılaştıkları sıkıntıları aşmalarında etkin bir role sahiptir.⁶⁵ Bireyin ölüm kaygısı yaşaması beraberinde belirsizlik, yalnızlık, yakınlarını kaybetme, ölümden sonra cezalandırılma, acı çekme, bedeni kaybetme, yok olma korkusu ile geride kalanlar için taşınan endişe gibi iç içe geçmiş pek çok kaygı ve korkuya dair deneyimleri de beraberinde getirmektedir.⁶⁶ Kovid-19 süreci de bireyler için belirsizlik içerisinde ne yapacağını bilmez halde bir çırpınıştan ibaret olmuştur. Bu nedenle bireylerde ölüm kaygısı artış göstermiş, din olgusu bu kaygının azaltılmasında etkin rol almıştır.⁶⁷

Kovid-19 süreci, ortaya çıkardığı kaos, belirsizlik ve bir dönem durdurulamayan ölümlerle bireyleri ölüm gerçeğiyle daha yakından yüzleştirmesi, bu gerçeği hatırlatması, ölüme dair farkındalığı arttırmasıyla da ön plana çıkmaktadır. Bu durum ölümlerle beraber ölümden sonrasına odaklanmayı, 'nefis muhasebesi' ve ölüm sonrası için hazırlıklı olma düşüncesini merkeze taşıyan bir anlamlandırmayı da beraberinde getirmiştir.⁶⁸ "Tabi böyle du-

⁶³ Rosenberg, "Coronavirus Pandemic Is a Wake Up Call: Exclusive Joshua Fund Poll".

⁶⁴ Konur Alp Koçak (ed.), *Covid-19: Küresel Salgının Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Yansımaları*, Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik (Ankara: Araştırmalar Vakfı (TASAV), 2020), 298.

⁶⁵ Hayati Hökelekli, *Ölüm, Ölüm Öteki Psikolojisi ve Din*, (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2008), 170.

⁶⁶ Faruk Karaca, *Ölüm Psikolojisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000) akt. Turgay Şirin, "Belirsizlik Endişesi ve Ölüm Kaygısı", *Salgın Zamanında Manevi Destek*, ed. Bayram Demirtaş, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 107.

⁶⁷ Fatih Kandemir, "Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma", *Tokat İlahiyat Dergisi*, VIII (1) 2020, 126-127.

⁶⁸ Çapcıoğlu-Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat*, 25-29.

rumlarda arkana dönüp baktığın zaman yapmadığın ibadetler için de üzülüyorsun... İleriki zamanlarda bu hatalarımı düzeltmeyi planlıyorum.”⁶⁹

“...Geçmişin göz önüne geliyor. Kıldığın veya kılmadığın namazlar gözünün önüne geliyor. O an diyorsunuz ki, ‘Allah’ım ben nasıl bir kulum nasıl bu günahları işledim,’ vallahi insan dehşete düşüyor. Tüm hatalarınız göz önüne geliyor. Özellikle de bende düzelmeler oldu... Hatta bazen iyi ki başıma geldi dediğim oluyor, bir uyarı olarak algıladım.”⁷⁰

Hastalığı geçirenlerin bu ifadeleri bu süreçte dinî referanslarla ölümün hatırlandığını ardından ölümden sonraki hayat için hazırlık yapmaya yönelimin ortaya çıktığı ve bu durumun bir tür fırsat olarak anlamlandırıldığını göstermektedir.

2.4. Kovid-19 Salgın Sürecinin Olumsuz Etkilerinden Uzaklaşma Aracı Olarak Din

Kovid-19 salgını pek çok sıkıntı ve çözüm bekleyen problemin yoğun olarak iç içe geçtiği olağanüstü zor zamanlardan biri olmuştur. Bu anlamda Kovid-19’un yaşandığı dönem dinin teselli edicilik vasfı⁷¹na en çok ihtiyaç duyulan ve bu ihtiyacın karşılandığı süreçlerden birini ifade etmektedir. Olağanüstü zamanlar, bireyin sürekli değişim halindeki dinî hayatını yeniden gözden geçirmesine sebep olabilmektedir. Karşılaşılan depresyon, sevilenlerin kaybı, salgın gibi durumlarda ölüm ve ötesi düşüncesinde yoğunluk yaşayabilmekte, anlamsızlık sorunu yaşayarak dine yönelebilmekte veya dinden uzaklaşabilmektedir.⁷² Acz ve çaresizliğin ön plana çıktığı bu durumlarda daha çok bireylerde dua, ibadet ve adaklarla ilahî olana, tabiat üstü bir kurtarıcıya başvurma eğilimi ortaya çıkmaktadır.⁷³ Çünkü birey, din sayesinde yaşadığı olağanüstü durumu anlamlandırmakta, ortaya çıkan belirsizlik duygusundan kurtulmakta, yaşadığı kayıp ve sıkıntılara dayanma gücü elde etmektedir. Dinin içerdiği ahiret inancı, geleceğe dair sunduğu vaatler, afetler ve salgın hastalıklar gibi nedenlerle ölenlerin şehit olacaklarına dair inanç bireyin stresini hafifletmekte, geleceğe dair umutları diri tutarak bireyi hayata bağlayan bir güç, moral, sabır kaynağı ve hem dünyevi hem de uhrevi sıkıntılarını giderici sığınak işlevi görmektedir.⁷⁴

⁶⁹ Horozcu, “Yanımda Rabbim Vardı”, 126.

⁷⁰ Horozcu, “Yanımda Rabbim Vardı”, 126.

⁷¹ Asım Yapıcı, *Ruh Sağlığı ve Din: Psikososyal Uyum ve Dindarlık*, (Adana: Karahan Yayınları, 2007), 7-19.

⁷² Ali Köse-Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2015), 137-138.

⁷³ Hökelekli, *Din Psikolojisi*, 87.

⁷⁴ Ali Köse-Talip Küçükcan, *Deprem ve Din: Marmara Depremi Üzerine Psiko-Sosyolojik Bir Araştırma*, (İstanbul: Emre Yayınları, 2006), 142-145; Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 58.

Kovid-19'u geçiren bireylerden biri o dönemde yaşadığı belirsizlik ve çaresizlik durumunu; "Sonuçta bir bilinmezle savaşıcaktık... Bütün dünya bir bilinmezle savaşıyordu. İlacı, aşısı yoktu. Bu işin sonu nereye varacak acaba diyordum... Çaresiz olmak gerçekten kötü... hastasınız ve hastaneye gitmeye bile korkuyorsunuz."⁷⁵ biçiminde ifade etmektedir. Bu süreçte sevdiklerini görememe ve yalnızlık korkusu ön plana çıkan sıkıntılardan: "Çok üzüldüm. Ailemi bir daha göremeyeceğimi düşünüp korkuya kapıldım"⁷⁶; "10 gün sonra yavaş yavaş yürümeye başladım. Bayram'da⁷⁷ birden kendimi kötü hissettim, nefesim daraldı, o gün tüm gün nefes alamadım, hastaneye gitmeyi düşündüm ama bir önceki sefer gibi yalnız kalmaktan korktum. O korku hastaneye gitmeme engel oldu."⁷⁸ Kovid-19 hastalığı geçirenler üzerinde yapılan pek çok araştırmada hastalık sürecinde de dinî anlamlandırma ve başa çıkmanın etkin bir unsur olduğu gözlemlenmektedir. Bu araştırmalardan birinde; "Özellikle hastalık döneminde daha çok dua etmeye başladım" cümlesi en fazla frekansa sahip ifade olmuştur. Bunu sırasıyla;

"Çünkü duanın Allah ile özel bir iletişim olduğunu biliyorum", "Hastalığım sırasında Allah'tan başka sığınacak bir şeyim olmadığını gördüm. İyileşmek için çok dua ettim ve duamın kabul olduğunu düşünüyorum.", "Benim Kovid-19 hastalığım çok ağır geçti. Kendimi yolun sonuna gelmiş hissettim. Allah'tan bir şans daha diledim. Ağır geçen hastalığıma karşılık duam beni ayakta tuttu." "Hastalık sırasında dua etmenin yanında ibadet etmeye çalıştım. Hastalığım zaman zaman beni yorsa da ibadet ettiğimde kendimi hafiflemiş hissediyordum. Herkesin benden kaçtığı bir anda Allah'ı yanımda hissetmem olağanüstü bir durumdu." "Bu hastalığın insan eliyle tedavisinin mümkün olmadığını bilmek yıkıcı bir şeydi. Ancak dua ederek ayakta kalabildim."⁷⁹

ifadeleri takip etmiştir.

Sağlık çalışanları, salgın döneminin sıkıntılarını en yoğun biçimde yaşayan kesimlerinden biri olmuştur. Onlar da bu zorlu süreçteki sıkıntıların üstesinden gelmek için dua etme, Kur'an-ı Kerim okuma, tevekkül, zikir çekme, Ramazan ayının manevi yoğunluğu, manevi sohbetler, dinî kutsal metinler gibi dinî unsurlara ve dua metinlerini üzerinde taşıma gibi 'dinim-si yapılar'⁸⁰a baş vurmak suretiyle dinî başa çıkmadan güç almıştır.⁸¹ Yine

⁷⁵ Horozcu, "Yanımda Rabbim Vardı", 122.

⁷⁶ Horozcu, "Yanımda Rabbim Vardı", 122.

⁷⁷ 2020 Ramazan Bayramı.

⁷⁸ Horozcu, "Yanımda Rabbim Vardı", 122.

⁷⁹ Veysel Karani Altun, "Dinin Salgın Hastalık Dönemlerindeki Eğitsel Rolü: Covid-19 Pandemisi Üzerine Bir Araştırma", *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 11, 2021, 96.

⁸⁰ Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, 56-58.

⁸¹ Karagöz, "Kovid-19 Küresel Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü", 597.

hasta ve hasta yakınlarından gördükleri dinî içerikli tepkiler de dinî başa çıkmanın, motivasyonun sürekliliğini ve artmasını sağlayan unsurlarından olmuştur. Sağlık çalışanlarından biri bu durumu:

“... ‘Allah razı olsun’ diyor. Ya da bir su veriyorsun, o an çok içi yanmış oluyor. O an o kadar çok içten dua ediyor ki motive ediyor. Sırtını düzelttiğimizde, yastığını, başını, pozisyon verdiğimizde çok güzel dua edenler oluyor. En çok da ‘Allah razı olsun’ dediklerinde çok mutlu oluyorum.”⁸²

şeklindeki ifadelerle dile getirmektedir. Yine hastalığı geçiren bireylerin akıllarında kalan ilk üç kelimeye dair veriler yaşanan sıkıntıları, bu süreçte eşlik eden duygu yoğunluğunun niteliğini ve dinin bu bütün içerisindeki baskın karakterini ortaya koymaktadır: “Sağlık, Allah, dua, sevgi, korku, çaresizlik, yalnızlık, tedbir, inanç, anne, tevekkül, sabır, şükür, aile, kıymet, sorumluluk, endişe, hüzn.”⁸³

Sürecin zorluklarıyla mücadelede dinî başa çıkmadan istifade etme çabası sadece bireysel değil kurumsal ve farklı boyutlarda daha geniş çaplı uygulamalarla da karşımıza çıkmaktadır. Salgın gibi çözüm arayışları da küresel boyutta gerçekleşmiş, bazen etnik ve dinî kimlikler bir kenara bırakılmıştır. Bu amaçla zor durumlarla mücadele etmek için hem dinî inanç ve pratikler hem de duygusal durumlar dikkate alınarak dinî referans ve uygulamalara başvurulmuştur. Salgın sürecinde Almanya, Hollanda, İtalya, Belçika, ABD gibi Hıristiyan Batı toplumlarında normal zamanlardan farklı olarak bazı şehirlerde camilerden ve minarelerden namaz vakitlerinde açıktan ezan okumasına izin verilmiştir. Bu bağlamda Almanya ve Hollanda’daki uygulamalar ön plana çıkmaktadır.⁸⁴ Bazı Avrupa ülkelerinde ise belediyeler, Müslüman nüfusun yoğun olduğu yerlerde Müslümanların moral ve motivasyonunu sağlamak amacıyla ezanın açıktan okunduğu araçlar ve personel tahsis etmiştir. Bir habere göre⁸⁵ İtalya’nın Cosenza kentinde akşam ezanı resmi polis aracından sesli olarak okutulmuştur. İtalyan medyası da durumu doğrularak koronavirüs nedeniyle karantinalarının ve kısıtlamaların uygulandığı kentte Müslümanlara moral olması için ezanın sesli olarak okutulduğuna işaret etmiştir. Yine İtalya’nın Carpi kentinde “Salgına karşı birlikte dua ediyoruz” etkinliği düzenlenmiştir. Katolik, Ortodoks, Evanjelist, Sikh, Yahudi ve Müslüman cemaatlerinin katıldığı dua töreninde İmam Selmi koronavirüse karşı Al-i İmran suresini

⁸² Karagöz, “Kovid-19 Küresel Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü”, 595-596.

⁸³ Horozcu, “Yanımda Rabbim Vardı”, 129.

⁸⁴ <https://tr.euronews.com/2020/03/22/avrupa-da-muslimanlara-koronavirus-jesti-baz-ulkelerde-camilerden-ezan-okunmasına-izin>

⁸⁵ <https://video.haber7.com/video-galeri/162651-italyada-aksam-ezani-sevinci-polis-aracindan-okundu>

okuyarak, dua etmiştir. Etkinlikte Belediye Başkanı Alberto Bellelli de hazır bulunmuştur.⁸⁶ Yine ABD’de, Hz. Muhammed’in salgın olan yere giriş çıkışı yasaklayan Hadisine bilboardlarda yer verilmiştir.⁸⁷ Bu göstergeler, hem farklı dinlere karşı olumsuz tutum ve tavırlar özellikle İslamofobik yaklaşımlarda yumuşamalar meydana geldiğinin hem dinî anlamlandırmaya, bilgiye duyulan özlemin ve ihtiyacın bir yansıması⁸⁸ hem de dinin görünür-lüğünün artışı olarak okunabilir.

2.5. Kovid-19 Geçirenlerde Dinî Görünürlükler

Kovid-19’un etkilerine farklı oranlarda maruz kalan bireyler gibi hastalığa yakalanarak tedavi olan bireyler için de bu sürecin atlatılmasında din önemli faktörlerden biri olmuştur. Bireyler sürecin getirdiği sıkıntıları aşmada, problemleri çözmede ve olumsuz etkilerinden uzaklaşmada ‘dinî başa çıkmadan destek almıştır ve bu başa çıkmanın en yaygını duadır. Kovid-19 hastalığını geçiren bireyler üzerine yapılan bir araştırmada katılımcıların tamamının ‘dua’dan istifade ettikleri tespit edilmiştir. Katılımcılardan biri bu durumu şu ifadelerle dile getirmektedir:

“Hep dua ettim. Orada da Kur’an okuyup dua etmek istedim, boş durmak istemedim. Evde de hatim yaptım. İlk başlarda takip ederek yavaş yavaş sonra normal okuyarak Kur’an’ımı okudum. Allah diyeceksin. Rabbim yardım ediyor, yeter ki gönülden yap, iste. Allah’a sığındım gece kalkıp dualar ediyordum. Allah’a güvenmek bambaşka duygu”.⁸⁹

Hastalar sadece kendileri dua etmeye yönelmemişler aynı zamanda başkalarının da kendileri için dua etmelerini istemişler⁹⁰ ve yapılan duaların iyileşme sürecinde etkin olduğuna inanmıştır. İyileşen hastalardan birisi bu durumu:

“Eş, dost, akrabalar o kadar çok dua edip Kur’an okumuşlar ki, ben onları hissettim. Yoğun bakımdayken kulağımda sürekli Kur’an sesi vardı, namaz kılıyordum. Kardeşim, ablalarım, annem, babam hatimler okumuşlar, bütün arkadaş ve dostlarım o kadar dua etmişler ki, Allah onların dualarını kabul etti diye düşünüyorum.”⁹¹

şeklinde dile getirmektedir. Aynı zamanda yapılan dualar, iyileşme temenileri hastalığı geçirenler için moral ve motivasyon kaynağı olmuştur: “Sağ

⁸⁶ <https://www.ahaber.com.tr/video/dunya-videolari/son-dakika-italyan-belediye-baskani-koronaviruse-karsi-kuran-i-kerim-okuttu-video>

⁸⁷ <https://www.sabah.com.tr/dunya/son-dakika-bu-fotograf-abdden-coronaviruse-karsi-hzmuhammedin-hadisi-ile-uyari-4936085>

⁸⁸ Güngör, *Salgın Dönemi Sosyolojisi*, 32.

⁸⁹ Horozcu, “Yanımda Rabbim Vardı”, 124.

⁹⁰ Çapcıoğlu-Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 45.

⁹¹ Horozcu, “Yanımda Rabbim Vardı”, 128.

olsunlar tüm arkadaşlarım, yakınlarım, akrabalarım süreçte çok ilgiliydi... Çok şükür ki çağımızda telekomünikasyon çok ilerledi, görüntülü görüşme ve konuşmalarla yakınlarımızla olan bağlantımızı devam ettirdik. Onların her zaman hayır duaları, mesajları çok moral verdi bana...”⁹² Tedavi sürecinde Kur’an-ı Kerim okunması, dua edilmesi vb. dinî unsurlar bireylerin süreci daha kolay atlatalmaları için temel unsurlardan biri olurken, gelişmiş kitle iletişim araçlarının kullanılması da bu zorlu süreci olumlu yönde etkilemiştir.

Kovid-19’u geçirenler üzerinde yapılan araştırmada katılımcıların bir bölümü salgının hem ilahî bir takdir hem insanların ürettiği bir hastalık hem de insanlar için bir musibet ve imtihan aracı olduğu kanaatinde dir.⁹³ Bir katılımcının:

“Virüsten korunmak için eşim işe gitmeyi bıraktı. Eve yabancı kimseyi kabul etmedik. Maskemizi takıyorduk. Eve geldiğimizde üstümüzü değiştirip ellerimizi bol suyla yıkıyorduk. Eve getirdiğimiz yiyecekleri de yıkıyorduk. Ben evi her gün çamaşır suyuyla siliyordum. Bu önlemlere rağmen hasta oldum...Kaderimde hastalığı geçirmek varmış.”⁹⁴

şeklindeki ifadelerinde süreç yönetimi ve anlamlandırılmada dinî ile seküler olanın birlikteliğini göstermektedir. Yine aynı araştırmada katılımcıların tamamına yakını iyileşme süreçlerinde etkili unsurlar olarak sağlık çalışanlarının gayretleri, devlet tarafından sunulan hizmetler, sağlıklı bir vücut yapılarının olmasının yanında şifa kaynağı olarak Allah’a işaret etmektedir.

Olağanüstü durumlarda birey yaşadığı çaresizlik karşısında çözüm arayışı içerisinde dir. Bu durum bazen bireylerin kendilerine fayda vereceğine inandığı uygulamalara yönelmesine sebep olabilmektedir. Özellikle belirsizliğin yoğunlaştığı durumlarda bu yönelimin ortaya çıkma ihtimali artmaktadır.⁹⁵ Çözüm için başvuru lan bu yapıları, doğüstüyle ilintilendirilmesi nedeniyle ‘halk inançları’⁹⁶ ve ‘dinimsi’⁹⁷ uygulamalar olarak da nitelendirmek mümkündür. Modern dönemde bilimsel bilginin artışıyla ters orantılı olarak bu tür yapıların azalacağına dair öngörüye rağmen din gibi bu inançlarla pratikler de varlığını devam ettirmektedir⁹⁸ ve Kovid-19 sürecinde bunun pek çok farklı örneğiyle karşılaşılmasıdır. Bunlardan bazıları modern tıbbın salgınla mücadelesine muhalif tutumlar ve uygulamalar biçiminde görünürlük kazanmıştır. Örneğin ABD’de Kovid-19’la mücadele kapsamında Kiliselerdeki toplu ibadetlere ara verilmesi, sokağa çıkma

⁹² Horozcu, “Yanımda Rabbim Vardı”, 123.

⁹³ Çapcıoğlu-Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 32.

⁹⁴ Horozcu, “Yanımda Rabbim Vardı”, 127.

⁹⁵ Köse - Ayten, *Din Psikolojisi*, 199-200, 202.

⁹⁶ Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, 50-54.

⁹⁷ Ertit, *Sekülerleşme Teorisi*, 56-58.

⁹⁸ Köse - Ayten, *Din Psikolojisi*, 206-207.

kısıtlaması, maske takılması ve sosyal mesafenin korunması yönündeki tedbirlere din adamları ve liderler de dahil olmak üzere Evanjelistler katılmışlardır. Floridadaki River at Tampa Bay Kilisesi'nin rahibi Rodney Howard-Browne, kiliselerin en emin yerler olduğuna işaret ederek "Şayet kilisede emniyette değilsen manevi problemin var demektir. Sağlıkçılar, yetkililer istemiyor ama siz etrafınızdakilerin elini sıkın" şeklinde açıklamada bulunmuş, ayinler düzenlemeye ve ayinler sırasında katılımcıların ellerini sıkmaya devam etmiştir.⁹⁹ Yine İran'da salgın tedbirleri kapsamında türbe ziyaretleri ve sokağa çıkma kısıtlamasının, özellikle Kum kentinin Sağlık bakanlığı yetkilileri tarafından karantinaya alınması ve türbelerin kapatılması talimatına rağmen Mollalar, şifanın türbelerde olduğunu söyleyerek halkı buralara gitmeye teşvik etmiştir. Bu doğrultuda Kovid-19'a şifa arayarak türbelere gitmeye devam eden vatandaşlar bu amaçla buradaki korkulukları yalamışlardır.¹⁰⁰ Hastalıktan kurtulmak ve korunmak için türbe korkuluklarını yalama yöntemine başvurma halk inançlarının nasıl aktif şekilde kullanıldığını göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Türkiye'de Mele Selahattin ismindeki şahıs, Şırnak'ın Cizre ilçesinde bir kadının rüyasında Hazreti Muhammed'i gördüğünü ve kendisine 'sumak suyu içmesini' tavsiye ettiğini dile getirerek sumak suyunun hastalarını iyileştirdiğini, hasta olmayanları hastalıktan koruduğu şeklinde açıklamalarda bulunmuştur.¹⁰¹ Rüyaların bilgi kaynağı olduğuna dair halk inancı ve 'sumak suyuna' kutsallık atfetmek suretiyle görünürlük kazanan 'dinimsi' uygulama da hastalıktan kurtuluş arayışının bir sonucu olarak bu yapıların nasıl dikkate alındığını somut bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu örnekler aynı zamanda hem aynı toplum için de hem de farklı toplumlarda sekülerleşmenin doğrusal bir nitelikte olduğuna dair yaklaşımı da yanlışlamaktadır. Hem de din, dinimsi yapılar ve halk inançlarını da kapsayan doğaüstüyle sekülerin eş zamanlı olarak bir arada bulunabildiğini gözler önüne serdiği söylenebilir.

2.6. Salgından Korunmada Modern Tıbbi Destekleyici Dinî Referanslar

Kovid-19'un tedavisi ve korunmada modern tıbbın tavsiye ve tedbirlerini meşrulaştırmak, kurallara uyulmasını kolaylaştırmak amacıyla dinî

⁹⁹ Ejder Okumuş, "Olağanüstü Zamanlarda Din: Küresel Kovid-19 Örneği", *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar*, ed. Ejder Okumuş, (Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020), 183.

¹⁰⁰ Yeni Çağ Gazetesi, "İran'da Koronavirüsten Korunmak İçin Türbe Yalıyorlar". Erişim 06 Ağustos 2022. ; Koçak, *Covid-19: Küresel Salgının Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Yansımaları*, (Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV), 2020), 298.

¹⁰¹ Şırnak TV, "Coronavirüs'ün İlacı Sumak". *Facebook*. 25 Mart 2020, Erişim 05 Ağustos 2022.

referanslara da başvurulmuştur. Önce de değinilen ABD’de, Hazreti Muhammed (SAV)’in salgın durumunda karantina bölgesine giriş-çıkışı yasaklayan Hadisine reklam panolarında yer verilmesi¹⁰² bu duruma işaret etmektedir. Aynı şekilde İran’daki Huzistan eyaletinde salgın tedbirleri konusunda farkındalık ve bilinç oluşturmak amacıyla belediye çalışanları Azrail’i temsil eden kıyafetler giyip ellerinde oraklar taşıyarak sokaklarda dolaşmışlardır.¹⁰³ Yapılan araştırmalarda da Kovid-19 sebebiyle daha çok gündeme gelen ‘hijyen’in önemi, İslam dininin temizliğe verdiği önemin ne kadar yerinde olduğu ve Hazreti Muhammed (SAV)’in karantina bölgelerine giriş-çıkış yapılmaması yönündeki tavsiyesinin işlevselliğini koruduğu şeklinde yorumlarla karşılaşılmıştır.¹⁰⁴ Bu noktada modern tıpla dinin tavsiyeleri ve uygulamalarını bir araya getirme, eş zamanlı olarak istifade etme çabası gözlemlenmektedir. Bu durum seküler ile dinî olanın birbirlerini destekler mahiyette nasıl bir arada bulduklarının güzel bir örneğidir.

Salgın döneminde teknolojinin imkânları kullanılarak online ‘Yasin, Dua, Salavat zincirleri’ okunmuş, hatimler okuma ve toplu dua etkinlikleri düzenlenmiştir. Modernlikle birlikte yükseleceği iddia edilen sekülerleşme tartışmalarına inat, din hem toplumsal hem de bireysel boyutta genişleme alanı elde etmiştir. Bu dinî eğilime yönelik devlet desteğinin varlığı da dinî duygu yoğunluğunun daha fazla olmasında etkili olmuştur.¹⁰⁵ Salgın döneminde modern teknolojinin imkânlarının dinî pratiklerin uygulanmasında bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir. Burada modern ve dinî unsurlar bir aradadır ve birbirlerini desteklemektedir.

Kovid-19 salgınının ortaya çıkardığı sıkıntıları en yoğun biçimde yaşayan kesimlerden biri olan sağlık çalışanlarının başa çıkma stratejilerinde de dinî ve seküler unsurlarla karşılaşılmaktadır. Sağlık çalışanları üzerinde yapılan bir araştırmada sırasıyla ‘bireysel dinî başa çıkma’, ‘seküler temelli başa çıkma’, ‘dinî ve seküler sosyal destek temelli başa çıkma’, ‘aile desteği’, ‘dua’, ‘ekip arkadaşları’ biçimindeki başa çıkma yöntemlerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Seküler başa çıkma arasında dizi, film seyretme, müzik dinlemeye yöneldikleri görülmektedir¹⁰⁶ ve yine dinî ile seküler olanın bir aradalığını, etkileşimini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Salgın sürecinde Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB)’nin tedbirleri ve hizmet

¹⁰² Yeni Şafak, “ABD’de Koronavirüs’e Karşı Hz. Muhammed’in Hadisleri Panolarda Yayınlandı”. Erişim 02 Ağustos 2022.

¹⁰³ Sabah, “İran’da Koronavirüs Karantinasına Uymayanlara İlginç Uyarı! Sokaklarda Azrail Kostümüyle Dolaştılar”. Erişim 12 Ağustos 2022.

¹⁰⁴ Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat*, 59.

¹⁰⁵ Güngör, *Salgın Dönemi Sosyolojisi*, 30.

¹⁰⁶ Karagöz, “Kovid-19 Küresel Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü”, 596, 598.

politikası da modern unsurlarla din arasındaki birliktelik ve etkileşimi gözler önüne sermektedir. DİB'in salgının Türkiye'de görüldüğü ilk günlerde 13 Mart 2020'de modern tıbbın vurguladığı hijyen konusunda bir hutbe yayınlamıştır.¹⁰⁷ Yine aynı tarihte Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından risk grubunda bulunanların Cuma namazı yerine evlerinde öğle namazı kılabileceklerini, virüse yakalanmış olanların toplu yerlere gitmelerinin caiz olmadığı ve karantina uygulaması bulunan bölgelerde Cuma namazının farz olmadığına dair fetva yayınlanmıştır.¹⁰⁸ Yine aynı dönemde Başkanlıkça toplu etkinlik ve eğitimlere, umre programlarına ara verildiği açıklanmıştır¹⁰⁹, salgın durumunda cenaze namazı, yıkanması ve defin işlemlerine dair detayları içeren fetva yayınlanmıştır.¹¹⁰ Yine Başkanlıkça minarelerden ezan sonrası yapılan ölenler ile hastalar için dualar ve sağlık çalışanlarına teşekkür ile tebrik ifadeleri, dinin teselli ve motive edici olarak kullanımı ile modern tıbbın desteklenmesini eş zamanlı olarak içermektedir.

2.7. Kovid-19 Süreci ve Dine Yönelim

Kovid-19 salgını sürecinde toplumsal olarak dine yönelimin arttığına dair pek çok araştırma verisine rastlamak mümkündür. Üniversite öğrencileri üzerine yapılan bir araştırmaya göre katılımcılar 'yüksek' ve 'en üst' düzeyde 'Kovid-19'un yaşamın anlamsız olduğunu görmeye ve dünyadan el etek çekmeye neden olduğunu düşünmekte', 'Hastalıktan korunmak için Hadislerde önerilen bitkisel ilaçları kullanmakta', 'Kişisel temizlikte hijyen ürünlerinin içeriğinde alkol bulunmayanları tercih etmekte', 'Kovid-19'un ortaya çıkmasından sonra muhtaçlara daha çok sadaka ve yardımda bulunmakta', 'Kovid-19'un ortaya çıkmasından sonra dinî pratikleri aksatmama dikkat etmekte', 'Kovid-19 nedeniyle vefat edenlerin şehit olduğuna inanmaktadır'.¹¹¹ 'Orta' düzeyde ise, 'Kovid-19'un manevi yönünü güçlendirdiğine inanmakta', 'Kovid-19 nedeniyle hastalanmanın kader olduğuna, önceden yazıldığına inanmakta', 'Kovid-19'dan korunma ve hastalığından iyileşmede inancın etkili olduğuna inanmakta', 'Kovid-19'un Allah'ın insanlara verdiği bir bela /ceza olduğuna inanmakta', 'Kovid-19 hastalığına yakalananların çektiği sıkıntı ve acıların günahlarına kefaret olacağını dü-

¹⁰⁷ DİB, "Tedbir Müminden Takdir Allah'tandır" Başlıklı Hutbe. Erişim 05 Haziran 2022.

¹⁰⁸ DİB, "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı: Din İşleri Yüksek Kurulu'dan Kovid-19 Salgını Döneminde Cuma Namazıyla İlgili Açıklama". Erişim 05 Haziran 2022.

¹⁰⁹ DİB, "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı: Din İşleri Yüksek Kurulu'dan Kovid-19 Salgını Döneminde Cuma Namazıyla İlgili Açıklama". Erişim 05 Haziran 2022.

¹¹⁰ DİB, "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı: Din İşleri Yüksek Kurulu'ndan Kovid-19 Salgını Döneminde Cenaze ve Defin İşlemleriyle İlgili Açıklama". Erişim 05 Haziran 2022.

¹¹¹ İsmail Bulut - Ahmet Koç, "Covid-19 Salgını İnanç İlişkisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 22/1 (Mart 2022), 292-293.

şünmekte, 'Kovid-19'un insanların inançlarının samimiyetini ölçmek için bir fırsat olduğunu düşünmekte, 'Kovid-19'un kıyamet alameti/habercisi olduğuna dair kaygılar taşımakta, 'Kovid-19 hastalığından iyileşmede inancın etkili olduğuna inanmaktadır.¹¹²

Yine Kovid-19 hastalığı geçirmiş katılımcılar üzerinde yapılan bir araştırmaya göre ise, hastalığı sırasında "Daha çok dua etmeye başladım" diyenler en yüksek frekanstadır, bunu sırasıyla "Daha önce ihmal ettiğim ibadetleri yapmaya başladım", "Din konusunda daha çok düşünmeye başladım", "Her gün Kur'an-ı Kerim okumaya başladım" ifadeleri takip etmiştir. En az frekansa sahip ifade ise "Herhangi bir değişiklik olmadı" şeklindedir.¹¹³ Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı din görevlileri üzerinde yapılan bir araştırmada Kovid-19 hastalarıyla ilgili gözlemleri olan katılımcılar, hastaların iyileşmek için dua ve Kur'an-ı Kerim okunmasını talep ettiklerini dile getirmişlerdir. Hastaların bir bölümünün ibadete yöneldikleri, namaza başladıkları veya daha çok önemsedikleri, tövbe ettikleri, helallik istedikleri, Allah'a olan bağlılıklarını dile getirdikleri, ölüm ve ötesine dair sorulan soruların arttığı, telefonla manevi destek aldıkları yine katılımcıların gözlemleri arasında bulunmaktadır.¹¹⁴ Yine aynı araştırmada, katılımcıların bir bölümü Kovid-19 sürecinde dindarlığın arttığını, insanın temel karakteri gereği sıkıntılı dönemlerde aciziyet ve çaresizliğin bir sonucu olarak ibadet ve Allah'a yönelme eğilimi içerisinde olduğunu vurgulamıştır. Yine katılımcıların bir bölümü, salgın döneminde ölümü hatırlama, Allah'a yönelme ve şükür, tevekkül, teslimiyet, O'nun güç ve kudretini idrak etme konularında derin bir yönelim yaşadıklarını ve bu durumun imanlarını arttırdığını,¹¹⁵ bireylerde ölümün her an gelebileceğine dair bilinçte ve namaz kılma, Kur'an-ı Kerim okuma gibi ibadetlere yönelimde artış, dünya hayatının geçiciliği ve ahiret hayatının esas olduğu fikrinin ön plana çıkması gibi tespitlerinin olduğunu belirtmişlerdir.¹¹⁶ Nitekim ABD'de 2020 yılı Mart ayında 'The Joshua Fund' tarafından Hıristiyanlar, Yahudiler ve inançsızların katılımıyla yapılan araştırmaya göre Kovid-19 sürecinde maneviyatı da içeren şekliyle dine karşı ilgi ve merak artmıştır¹¹⁷. Söz konusu verilere göre Hıristiyan katılımcıların yaklaşık %50'si Kovid-19 döneminde daha çok İncil okuduğunu, kiliseler ve din adamları tarafından online olarak yapılan konferansları daha çok dinlediğini ve dinî soru-cevapları takip ettiğini; inanmayanların ise %22'si

¹¹² Bulut - Koç, "Covid-19 Salgını İnanç İlişkisi", 293.

¹¹³ Altun, "Dinin Salgın Hastalık Dönemlerindeki Eğitsel Rolü: Covid-19 Pandemisi Üzerine Bir Araştırma", 95-96.

¹¹⁴ Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat*, 45.

¹¹⁵ Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat*, 23-24, 41.

¹¹⁶ Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat*, 64.

¹¹⁷ Rosenberg, "Coronavirus Pandemic Is a Wake Up Call: Exclusive Joshua Fund Poll".

bu dönemde hem Tanrı'nın varlığı ve maneviyat hakkında araştırmalar, dinî içerikli okumalar ve dinlemeler yaptığını dile getirmiştir. Aynı araştırmada, Hıristiyanların %44'ü Kovid-19'u Tanrı'ya dönüş çağrısı olarak nitelendirirken %50'si bu süreçte daha fazla İncil okumaya başladığını, din adamları tarafından çevrim içi olarak düzenlenen konferansları, dinî soru-cevap programlarını daha çok dinlediklerini belirtmişlerdir. İnanmayanların %22'si salgın döneminde Tanrı'nın varlığı üzerine araştırmalar ve dinî konularda okumalar yaptıklarını vurgulamıştır.¹¹⁸

2020 Mart ayında Google Play ve Appstore'dan 2 milyon İngilizce İncil indirilmiştir. Nisan ayında İncil satışları da %55 artmıştır. Google'da Hıristiyanlık ve dua sözcüklerinin aranma oranı yükselmiştir. Google Play Store'dan Kur'an uygulamasının indirilme oranları 2020 Şubat ayı oranlarıyla karşılaştırıldığında iki katına çıkmıştır. Bu veriler de salgın sürecinde dinî bilgilere erişim ve dijital ortamlar üzerindeki din eksenli hareketlilik artışını göstermesi bakımından dikkate değerdir.¹¹⁹ Çapcıoğlu ve Kaya tarafından yapılan araştırmaya göre katılımcıların bir bölümü camiler, Kur'an kursları, ibadethanelerin kapatılması ve cemaat sayısının azalmasına işaret ederek bu durumu zamanla salgının etkilerinin kanıksanması olarak algılamışlar ve salgın sürecinde dindarlığın azaldığı şeklinde yorumlamışlardır.¹²⁰ Bu yaklaşım, klasik sekülerleşme yaklaşımına temel teşkil eden Kilise'ye devam oranlarındaki düşüşün sekülerleşmenin göstergesi olarak okunmasını akıllara getirmektedir.

Modern dönemde her ne kadar din, kültürel yapının bütün alanlarını içine alacak biçimde kuşatmasa da etkili olmaya devam etmektedir ve bu noktada hâlâ merkezi bir rol oynamaktadır.¹²¹ Kovid-19 süreci, ortaya çıkardığı olağanüstü durumlarla bireyler için sığınak ihtiyacının baskın unsur olduğu bir dönem olmuştur ve din de bunların en önemlisi olarak süreçte aktif rol almıştır.

SONUÇ

Kovid-19 süreci hem sosyal hem de bireysel hayatı çok boyutlu olarak derinden etkilemiştir. Din olgusu da, bu sürece ilk günlerinden bu yana rengini veren belirgin unsurlardan biri olmuştur. Bu durum din sosyolojisi disiplininde güncelliğini muhafaza eden sekülerleşme tartışmalarını akıllara getirmiştir. Bu çalışmada; Kovid-19 süreci ile din arasındaki etkileşimin

¹¹⁸ Rosenberg, "Coronavirus Pandemic Is a Wake Up Call: Exclusive Joshua Fund Poll".

¹¹⁹ Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat*, 125.

¹²⁰ Çapcıoğlu - Kaya, *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat*, 40.

¹²¹ Hans Freyer, *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964), 78.

sosyal hayattaki yansımalarının, sekülerleşme tartışmalarında güncel paradigma niteliği taşıyan eklektik yaklaşımın parametreleri üzerinden yapılan sosyolojik okuması, bu paradigmayı destekleyen birçok veriyi ortaya koymuştur. Eklektik paradigmanın temel iddialarında olduğu gibi salgın sürecinde dinin, farklı işlev, uygulama ve anlamlandırmalarla sürecin bir parçası haline geldiği, seküler unsurlarla birlikte ve etkileşim halinde olduğu şeklindeki genel sonuçlara ulaşılmıştır. Salgın sürecinde dinî görünürlüklerin tespitine dayanak teşkil eden dinî kurumların uygulamaları, küresel boyutta toplu dua ritüelleri, salgını anlamlandırma referansları, salgından ve olumsuz etkilerinden korunma tedbirleri, Kovid-19 geçirenlerin deneyimleri, modern tıbbi destekleyici unsurlar, salgın sürecinde dine yönelim temaları çerçevesinde ‘Kovid-19 salgın sürecinde dinin durumunun ne olduğu’ sorusuna dair eklektik paradigma çerçevesinde detaylı cevaplar bulunmuştur.

Dinî kurumların uygulamalarında, salgın sürecinin yönetiminde tıbbi tavsiyeler ve uygulamalar ile ekonomik problemlerle mücadelenin dinî referans ve uygulamalarla desteklendiği, dinî hizmetlere erişim problemleriyle mücadelede teknoloji ve kitle iletişim araçlarından faydalandığı görülmektedir. Hastalığa yakalanmaktan ve salgının etkilerinden korunmak amacıyla dinin görünürlük kazandığı bir diğer tema, küresel boyutta toplu dua ritüellerinin düzenlenmesidir. Bu noktada karşılaşılan bazı örnekler, modern tıbbın tavsiyelerini destekler mahiyetteyken bazıları muhalif karakterlidir. Bu durum, eklektik paradigmanın dinin sığınak işleviyle görünürlük kazanmasına dair argümanı ile örtüşmektedir. Anlamlandırma temasında ise salgının imtihan, uyarı ve ders, ilahi cezalandırma, kıyamet alameti, ölüm hatırlatıcı olarak nitelendirilmesi, dinin toplumdaki anlam arayışına bir cevap olarak görünürlük kazandığı sonucuna ulaşılmıştır. Salgının olumsuz etkilerinden uzaklaşma ve Kovid-19 geçirenlerin deneyimleri temalarında ise dinî başa çıkma kapsamında ahiret ve şehitlik inancı, duaya yönelme, üzerinde dua metinleri taşımak, şifa beklentisiyle türbe korkuluklarını yalamak, rüyalar üzerinden yapılan ilişkilendirmeler vb. ‘halk inançları’ ve ‘dinimsi’ yapılara yönelim, ezan ve sala gibi dinî uygulamalarla, İslam ülkelerinin yanı sıra başka ülkelerde de karşılaşılmıştır. Bu temalarda sadece dinî unsurların değil; kitle iletişim araçları, modern tıbbın sunduğu imkanlar, hijyen kurallarına uymada gösterilen özen gibi seküler unsurların da eşlik ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Sürecin etkileriyle mücadelede modern tıbbi destekleyici dinî unsurlara dair temada ise, karantina yaşayışının dinî referanslarla hem desteklendiği hem de muhalif tutumlar sergilendiği, dua ve dinî metin okumalarının yanında film seyret-

me, müzik dinleme vb. seküler unsurların da görünürlük kazandığı sonucuna ulaşılmıştır. Dine yönelim temasında ise salgın sürecinde ibadethalere gitme oranlarındaki düşüğe rağmen bireysel boyutta ‘din’e olan ilginin arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar dinin; sıkıntı, sevinç veya üzüntü, belirsizlik ve anlam arayışının bir yansımasıdır.

Kovid-19 sürecinde din, dinimsi yapılar ve halk inançları ile seküler olana ilişkin görünürlükler üzerinden yapılan okuma sonucunda ulaşılan bu çok boyutlu sonuçlar, eklektik paradigmanın sekülerleşme-din ilişkisine dair söylemlerini destekler mahiyettedir. Aynı zamanda Kovid-19 sürecinin ‘olağanüstü’ karakterinin göz önünde bulundurulması, ‘sekülerleşme-din’ ilişkisinin doğrusal okumasına bir tür itirazı içermektedir. Bu noktada ‘dinî görünürlükleri’ ‘arttıran’ veya ‘azaltan’ faktörler odaklı bir okumanın, doğrusal olmayan bu sürecin karakterine dair çıkarımlarda bulunma imkânı sunacağı söylenebilir. Bu durumun aynı zamanda özgünlükleri merkeze alan bir tutumu da zorunlu kılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Altun, Veysel Karani. “Dinin Salgın Hastalık Dönemlerindeki Eğitsel Rolü: Covid-19 Pandemisi Üzerine Bir Araştırma”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 11, (2021) 89-103.
- Baltacı, Ali. ‘Nitel Araştırma Süreci: Nitel Bir Araştırma Nasıl Yapılır?’, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(2), (2019), 368-388.
- Berger, Peter L. “Sekülerizmin Gerilemesi”. der. ve çev. Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002, 11-32.
- Berger, Peter L. “Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine”. der. ve çev. Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002, 75-93.
- Berger, Peter L. *Dinin Sosyal Gerçekliği*. çev. Ali Coşkun, İstanbul: İnsan Yayınları, 1993.
- Bulut, İsmail – Koç, Ahmet. “Covid-19 Salgını İnanç İlişkisi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 22/1 (Mart 2022), 281-312.
- Çapcıoğlu, İhsan - Kaya, Emine. *Pandemi Döneminde Türkiye’de Dini Hayat: Din Görevlileri Örneğinde Din Hizmetlerine Genel Bir Bakış*, Ankara: Türkiye Diyanet ve Vakıf Görevlileri Sendikası, 2021.
- Çelik, Celeleddin. “Bir Teodise Olarak Din ve Küresel Krizleri Anlamlandırmak: Ekolojiden Virüs Salgınına Talihsizliğin Yeni Formları”, *Küresel Salgınlarla Farklı Bakışlar*, Edit. Ejder Okumuş, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020, 207-242.
- Ertit, Volkan. *Sekülerleşme Teorisi*, Ankara: Liberte Yayınları, 2. Basım, 2020.

- Freyer, Hans. *Din Sosyolojisi*, çev. Turgut Kalpsüz, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1964.
- Geertz, Clifford. “Kültürel Bir Sistem Olarak Din”, *Kültürlerin Yorumlanması*, çev. Hakan Gür, İstanbul: Dergah Yayınları, 2020, 131-184.
- Hadden, Jeffrey. “Sekülerizmden Dönüş”, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, der. ve çev. Ali Köse, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002, 123-159.
- Güngör, Özcan. *Salgın Dönemi Sosyolojisi: Fırsatlar ve Tehditler*, Ankara: AND Center, 2020.
- Horozcu, Ümit. “Yanımda Rabbim Vardı”, *Salgın Zamanında Manevi Destek*, Ed. Bayram Demirtaş, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020, 121-140.
- Hökelekli, Hayati. *Din Psikolojisi*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Hökelekli, Hayati. *Ölüm, Ölüm Öteki Psikolojisi ve Din*, İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2008.
- Kandemir, Fatih. “Bazı Demografik Değişkenler Bağlamında Covid-19 Pandemi Neslinin Dindarlık ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma”, *Tokat İlahiyat Dergisi*, VIII/1 (2020), 99-129.
- Karagöz, Sema. ‘Kovid-19 Küresel Salgını Sürecinde Sağlık Çalışanlarının Anlamlandırma ve Başa Çıkma Deneyimlerinde Dinin Rolü’, *Bilimname* 47/1 (2022) 575-622.
- Köse, Ali. “Sekülerleşme Teorileri Bağlamında Türkiye’de Din ve Modernleşme”, *Kutsalın Dönüşü: 21. Yüzyılda Dinin Geleceği*, Haz. Ali Köse, İstanbul: Timaş Yayınları, 2020.
- Köse, Ali - Ayten, Ali. *Din Psikolojisi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Köse, Ali - Küçükcan, Talip. *Deprem ve Din: Marmara Depremi Üzerine Psikolojik Bir Araştırma*, İstanbul: Emre Yayınları, 2006, 171-181.
- Kümbetoğlu, Belkis. *Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2008.
- Léger, Danièle-Hervieu. “Küreselleşme, Gelenek ve Dindarlığın Yeni Şekilleri: Bazı Teorik Öneriler”, çev. Halil Aydınalp, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 26/1 (2004), 45-58.
- Luckmann, Thomas. *Görünmeyen Din: Modern Toplumda Din Problemi*, çev. Ali Coşkun-Fuat Aydın, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Martin, David. “Sekülerleşme Sorunu: Geçmiş ve Gelecek”, der. ve çev. Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002, 189-202.

- Marty, Martin E. “Dinî-Seküler Dünyamız”, çev. M. Ali Kirman, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/10 (Mayıs-2015), 131-138.
- Mataragnon, Rita H. “Modernization and Religion: Must They Move in Different Direction?”, *The Many Faces of Religion and Society*, Ed. M. Darrol Bryant/ Rita H. Mataragnon, A New Era Book, 1985.
- Okumuş, Ejder. “Olağanüstü Zamanlarda Din: Küresel Covid-19 Örneği”, *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar*, Ed. Ejder Okumuş, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020, 173-203.
- Ostwalt, Conrad. “Seküler Çan Kuleleri”, *Laik Ama Kutsal*, Haz. Ali Köse, İstanbul: Etkileşim Yayınları, (2006), 35-55.
- Özay, Mehmet. *Sekülerleşme ve Din: Batı’da Sekülerleşme Teorileri ve Tartışmaları*, İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Rosenberg, Joel C. “Coronavirus Pandemic Is a Wake Up Call: Exclusive Joshua Fund Poll”, [Erişim 14 Temmuz 2022.](https://www.joshuafund.com/learn/latest-news/coronavirus_pandemic_is_a_wake_up_call_exclusive_joshua_fund_poll)
https://www.joshuafund.com/learn/latest-news/coronavirus_pandemic_is_a_wake_up_call_exclusive_joshua_fund_poll Erişim 14 Temmuz 2022.
- Stark, Rodney. “Toprağın Bol Olsun Sekülerleşme”, der. ve çev. Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, İstanbul: Ufuk Kitaplar, 2002, 33-74.
- Swatos, William H. - Christiano, Kevin J. “Sekülerleşme Teorisi: Bir Kavramın Serüveni”, der. ve çev. Ali Köse, *Sekülerizm Sorgulanıyor*, İstanbul: Ufuk Kitaplar, 2002, 95-122.
- Turgay Şirin, “Belirsizlik Endişesi ve Ölüm Kaygısı”, *Salgın Zamanında Manevi Destek*, Ed. Bayram Demirtaş, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020, 103-119.
- Ültay, Eser - Akyurt, Hakan - Ültay, Neslihan., ‘Sosyal Bilimlerde Betimsel İçerik Analizi’, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 2021, 188-201.
- Yapıcı, Asım. “Zor Zamanlarda Dindarlık ve Maneviyatın Ruh Sağlığıyla İlişkisi”, *Salgın Zamanında Manevi Destek*, Ed. Bayram Demirtaş, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020, 35-47.s
- Yapıcı, Asım. “Kovid-19 Küresel Salgınına Dinî ve Din Dışı Yüklemeler”, *Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar*, Ed. Ejder Okumuş, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020, 117- 172.
- Yapıcı, Asım. *Ruh Sağlığı ve Din: Psikososyal Uyum ve Dindarlık*, Adana: Karahan Yayınları, 2007.
- Yıldırım Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, İstanbul: Seçkin Yayıncılık, 9. Bsm., 2013.
- Koçak, Konur Alp (ed.) . *Covid-19: Küresel Salgının Siyasi, Sosyal ve Ekonomik Yan-*

sımaları, Ankara: Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı (TASAV), 2020.

Lechner, Frank J. 'Modernism', *Encyclopedia of Religion and Society*, (ed.) Jr. William Swatos, Erişim 19 Mayıs 2022.

<http://hrr.hartsem.edu/ency/Modernism.htm>

A3 Haber, "İtalya ve Rusya'da 'Ayin' Vakti: Papazlar Helikopterle Şehirleri Kutsadı". Erişim 10 Ağustos 2022.

<https://www.a3haber.com/2020/03/26/italya-ve-rusyada-ayin-vakti-papazlar-helikopterle-sehirleri-kutsadi/>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı: Din İşleri Yüksek Kurulu'dan Kovid-19 Salgını Döneminde Zekatla İlgili Açıklama". Erişim 05 Haziran 2022.

<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29449/din-isleri-yuksekkurulundan>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Cami ve Mescitlerde Cuma ve Vakit Namazların Cemaatle Kılınmasına Ara Verildi". Erişim 19 Ağustos 2022.

<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29402/cami-ve-mescitlerde-cuma-ve-vakit-namazlarin-cemaatle-kilinmasina-ara-verildi>

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Tebdir Müminden Takdir Allah'tandır" Başlıklı Hutbe. Erişim 05 Haziran 2022.

<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29393/diyamet-isleri-baskani-erbas-ted->

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı: Din İşleri Yüksek Kurulu'dan Kovid-19 Salgını Döneminde Cuma Namazıyla İlgili Açıklama". Erişim 05 Haziran 2022.

<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29391/din-isleri-yuksekkurulundan->

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı: Din İşleri Yüksek Kurulu'dan Kovid-19 Salgını Döneminde Cenaze ve Defin İşlemleriyle İlgili Açıklama". Erişim 05 Haziran 2022.

<https://www.diyamet.gov.tr/tr-TR/Kurumsal/Detay/29423/din-isleri-yuksekkurulundan->

Habertürk, "Koronavirüs Nedeniyle Kuveyt'te Ezan Değiştirilerek Okundu!", Erişim 17 Ağustos 2022.

(<https://www.haberturk.com/kuveyt-te-koronavirus-nedeniyle-ezan-degistirilerek-okundu-2613782>)

Yeni Şafak, “ABD’de Koronavirüs’e Karşı Hz. Muhammed’in Hadisleri Panolarda Yayınlandı”. Erişim 02 Ağustos 2022.

https://www.yenisafak.com/koronavirus/abdde-koronaviruse-karsi-hz-muhammedin-hadisleri-panolarda-yayinladi-3535769_

Eurenews, “Bangladeş’te On Binlerce İnsan Ülkeyi Koronavirüsten Korumak İçin Toplu Dua Etti”. Erişim 21 Temmuz 2022.

<https://tr.euronews.com/2020/03/19/banglades-koronavirusten-olum-ilk-vaka-on-binler-virusten-korunmak-toplu-dua-video-izle> Erişim 21 Temmuz 2022.

Gerçek Gündem, “Katolikler Koronavirüsün Sona Ermesi İçin Papa’yla Dua Etti”. Erişim 12 Ağustos 2022.

https://www.gercekgundem.com/dunya/166761/katolikler-koronavirusun-sona-ermesi-icin-papayla-dua-etti_

Haber7, “Romanya’da Skandal Görüntü Aynı Kaşıkla Su İçtiler”. Erişim 12 Ağustos 2022.

<https://video.haber7.com/video-galeri/158721-romanyada-skandal-goruntu-ayni-kasikla-su-ictiler>

Haber7, “Güney Kore’de Kilise Görevlisi Koronavirüsü 50 Kişiye Bulaştırdı”. Erişim 04 Ağustos 2022.

<https://www.haber7.com/dunya/haber/2953648-guney-korede-kilise-gorevlisi-koronavirusu-50-kisiye-boyle-bulastirdi>

Haber7, “Avrupa’da Papazlar Sokaklara İndi Şehirleri Kutsuyor ve Dua Ediyorlar”. Erişim 07 Ağustos 2022.

<https://www.haber7.com/dunya/haber/2956487-avrupada-papazlar-sokaklara-indi-sehirleri-kutsuyor-ve-dua-ediyorlar/?detay=2>

Hürriyet, “Rum Kesiminde Papazlardan ‘Korona Virüs’ Duası”. Erişim 12 Ağustos 2022.

<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/rum-kesiminde-papazlardan-corona-virus-duasi-41477934>

Sözcü, Virüsün Kırıp Geçirdiği İtalya’dan Çarpıcı Kare! Papa’dan Boş Sokaklarda Korona Duası. Erişim 08 Ağustos 2022.

<https://www.sozcu.com.tr/2020/dunya/virus-kirip-gecirdigi-italyadan-carpici-kare-papadan-bos-sokaklarda-corona-duasi-5681719/>

Timetürk, İsrail Sağlık Bakanı Koronavirüsün Çözüm Yolunu Açıkladı. Erişim 03 Ağustos 2022.

<https://www.timeturk.com/israil-saglik-bakani-koronavirusun-cozum-yolunu-acikladi-eminim-ki-mesih-gelecek/haber-1405181>

Euronews, “Avrupa’da Müslümanlara ‘Koronavirüs Jesti’: Bazı Ülkelerde Camilerden Ezan Okunmasına İzin Çıktı”. [Erişim 12 Ağustos 2022.](#)

<https://tr.euronews.com/2020/03/22/avrupa-da-muslumanlara-koronavirus-jesti-baz-ulkelerde-camilerden-ezan-okunmasına-izin>

Haber7, “İtalya’da Akşam Ezanı Sevinci! Polis Aracından Okundu”. [Erişim 01 Ağustos 2022.](#)

<https://video.haber7.com/video-galeri/162651-italyada-aksam-ezani-sevinci-polis-aracindan-okundu>

Ahaber, “İtalyan Belediye Başkanı Koronavirüse Karşı Kur’an-ı Kerim Okuttu”. [Erişim 12 Ağustos 2022.](#)

<https://www.ahaber.com.tr/video/dunya-videolari/son-dakika-italyan-belediye-baskani-koronaviruse-karsi-kuran-i-kerim-okuttu-video>

Sabah, “Bu Fotoğraf ABD’den! Koronavirüse Karşı Hz. Muhammed’in Hadisi İle Uyarı...”. [Erişim 12 Ağustos 2022.](#)

https://www.sabah.com.tr/dunya/son-dakika-bu-fotograf-abdden-coronaviruse-karsi-hzmuhammedin-hadisi-ile-uyari-4936085__

Sabah, “İranda Koronavirüs Karantinasına Uymayanlara İlginç Uyarı! Sokaklarda Azrail Kostümüyle Dolaştılar”. [Erişim 12 Ağustos 2022.](#)

<https://www.sabah.com.tr/video/haber/iranda-corona-virus-karantinasina-uymayanlara-iliginc-uyari-sokaklarda-azrail-kostumuyle-dolastilar-video>

Yeni Çağ Gazetesi, “İranda Koronavirüsten Korunmak İçin Türbe Yalıyorlar”. [Erişim 06 Ağustos 2022.](#)

(<https://www.yenicaggazetesi.com.tr/iranda-coronavirusten-korunmak-icin-turbe-yaliyorlar-270160h.htm>)

Şırnak TV, “Koronavirüs’ün İlacı Sumak”. *Facebook*. 25 Mart 2020, [Erişim 05 Ağustos 2022.](#)

<https://www.facebook.com/sirnakdtv/videos/240993820635551/>